

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

FRA
FREDERIKSBORG
AMT

ÅRBOG 1960

UDGIVET AF FREDERIKSBORG AMTS
HISTORISKE SAMFUND

FRA
FREDERIKSBORG
AMT

UDGIVET AF FREDERIKSBORG AMTS
HISTORISKE SAMFUND

ÅRBOG 1960

HILLERØD

C. NORDLUNDES BOGTRYKKERI
OSWALD TERKELSEN

1960

NORDSKOVENS KÆMPEEGE

Af P. CHR. NIELSEN

„Jægerspris-Egene ere saa mærkværdige Fremtoninger, at de maa fremtræde for Alle som noget Usædvanligt, hvorved saavel Almuens som de Dannedes Opmærksomhed gjerne dvæler.“

Chr. Vaupell 1863, side 129.

Jægersprisskovene er rige på mindesmærker fra fortiden. Jeg tænker ikke alene her på mindstenene i Slotshegnet for Danmarks og Norges berømmelige sønner, men også på de mange gamle ege, som skovene rummer.

En stor del af disse ege er rester fra fordums natur- og græsningsskove. Ved deres korte skafter og kraftige grene adskiller de sig fra de høje ranke ege, der er opelsket i senere tiders egekulturer. De gamle fritstående ege har svære grene, der ofte udgår tæt ved jorden, mens træerne i den ensaldrende sluttede bevoksning, der er blevet forstmæssigt plejet, har lange grenfri kævler med højt ansatte kroner.

Kun få steder i vort land finder vi så mange gamle, smukke ege som i Jægersprisskovene, hvor man pietetsfuldt hæger om træerne. Mange af egene har navne, og de største af dem, Kongeegen, Storkeegen og Snoegen, nævnes ofte i forbindelse med Jægerspris' øvrige turistattraktioner. Og de fortjener det. Kongeegen er ikke alene Danmarks, men sandsynligvis Europas tykkeste eg. Dens alder er det vanskeligt at fastslå med sikkerhed, men nyere beregninger anslår den til at være 1500–2000 år gammel. Den er således henimod dobbelt så gammel som kongeriget Danmark. Storkeegen, der er ca. 800 år, er landets næsttykkeste træ. Snoegen må anses som nummer tre, men det skal dog bemærkes, at enkelte andre ege kommer op på siden af den.

Hvad er nu grunden til, at vi inden for et område, der er mindre end to kvadratkilometer, finder Danmarks tre største egetræer?

Den første indgående omtale af de tre kæmpege i Nordskoven skylder vi vor store forstbotaniker Chr. Vaupell, der i 1863 (side 128) beskriver omgivelserne således: „Alle tre Ege staae i Elleskoven, hvor Grunden er fugtig, men de Pletter, hvorpaa Ægene staae, ere tørre, ligesom de kunstige Veie, som føre ud til dem. I gamle Dage har Jordbunden i denne Elleskov paa mange Steder været et uveisomt Morads, hvilket man blandt Andet kan see deraf, at Snoegen først blev opdaget 1842 af de Forstmænd, som vare beskjæftigede med at regulere Skovdriften, ligesom det er denne Jordbundens Beskaffenhed, vi have at takke for, at de tre Ege ere bevarede til vor Tid; thi dersom Elleskoven omkring dem havde været tilgængelig, vilde man ikke have tilladt dem at opnaae en saadan Alder.“ Siden da har omgivelserne i nogen grad ændret sig, efter at der er foretaget en del nyplantninger.

Hovedårsagen til, at disse tre træer har fået lov til at blive så gamle, må vel søges i den omstændighed, at de har stået på utilgængelige steder. Indtil 1673, da overjægermester V. J. von Hahn overtog Abrahamstrup, der efter hans tid fik navnet Jægerspris, var den del af Hornsherred, der ligger nord for Jægerspris, så godt som ubeboet, og det lokale behov for træ til husbygning ikke stort*). I 1673 har Kongeegen og Storkeegen utvivlsomt allerede været rådne indvendigt, og desuden er man vel veget tilbage fra at give sig i kast med fældning af træer af så vældige dimensioner. A. Oppermann (1932 side 79) diskuterer i „Egens Træformer og Racer“ årsagen til, at Sno-

*) Ganske vist indeholder det nordlige Hornsherred mange stendysser, jættestuer og bronzealdergrave. Landet har været vel opdyrket i oldtiden, hvor den lette jord tiltrak sig bondens opmærksomhed. Jorden er formentlig ret hurtigt blevet udpint, og landet er „sprunget i skov“ igen omkring vor tidsregnings begyndelse, eller det har henligget som overdrev, indtil Hahn i 1670'erne fremmede opdyrkningen ved opførelse af ny gårde og huse i området.

egen er blevet bevaret, og fremhæver, at træet i slutningen af det 16de og begyndelsen af det 17de århundrede, da Frederik II og Christian IV opførte deres store bygningsværker i København og Nordsjælland, kun har været to alen i diameter. Han mener, at den vredne vækst har reddet Snoegen fra tømmermandens økse.

I Pontoppidans „Danske Atlas“ beskrives Nordskoven 1764 som „bevokset med Bøge- og Egeskov, af hvilken dog de sidste Aarringer en god Deel er fældet, da Træerne våre saa gamle, at de af Ælde maatte udgaae, og de unges Fremvext derved hindredes“ (Tom. II side 320).

Skal vi sammenfatte grundene til, at kæmpegene i Nordskoven er blevet bevaret, bliver de da følgende:

- 1) træerne har stået på utilgængelige steder,
- 2) der har været rigeligt med egetræ, der stod mere bekvemt.
- 3) Kongeegen og Storkeegen har været i betydeligt forfald, da Hahn 1673 overtog Jægerspris. Det har ikke kunnet betale sig at hugge dem til tømmer, og dimensionerne har været så vældige, at hugst til brænde har været for besværlig.
- 4) Snoegens vredne vækst har afskrækket fra udnyttelse. Også Storkeegen har en ret stærk snoning, og Kongeegens korte knudrede bul indbyder heller ikke til oparbejdning.

Til egenes bevarelse i nyere tid har Jægerspris Stiftelse bidraget væsentligt ved strengt at hævde forbudet mod bilkørsel og ved at undlade at anlægge traktørsteder og kiosker i nærheden af de gamle træer. Man har herved dæmmet op for størstedelen af den turiststrøm, der kun kommer for at have „set det med“. Kun den energiske turist og den, der virkelig nærer et ønske om at se de gamle kæmper, finder frem til dem ad Nordskovens krogede veje.

Den første beskrivelse af *Kongeegen* findes i Chr. Molbechs „Ungdomsvandringer i mit Fødeland“ fra 1815 (side 24). Molbech er sammen med en ven på rejse fra Frederiksværk til Jæ-

gerspris. Efter fire timers sejlads ankrer de op i fjorden, og Molbech og hans følgesvend bliver båret i land af en „ung vandstøvlet mand“ og en skovfoged fra Jægerspris, der har været skipper på skuden. Efter landgangen fortsætter man til fods til Jægerspris. På vejen har skovfogeden vist dem den store eg. Molbech skriver i sin dagbog: „Imidlertid har den gamle Skov en Mærkværdighed, som Ingen vil fortryde at have seet. Det er en ældgammel Eeg, som vist har faa af sin Lige, og fortæner fuld saa vel, som andre mærkværdige Træer, at dens Erindring bevares, naar den ikke selv mere er til. Den har i Giennemsnit havt omtrent 5 Alen*) og i Omkreds 25 Skridt. Af Stammen er næsten Intet uden den tykke Bark tilovers, som endnu har Kraft nok til at drive grønne Skud i Toppen. Indvendigen danner Træet en stor Hule med rummelige Aabninger, som man kan gaae og ride igennem, og den har Plads nok for tre Mennesker til Hest. Hvo kan bestemme dette Træes Alder? Utvivlsomt er det vel, at den rækker ind i Hedenold; og en skovkyndig Mand, som jeg siden talte med om dette Træ, formodentlig det ældste i hele Danmark, meente, at en Alder af tusinde Aar endnu var for ringe.“ Den skovkyndige mand, som Molbech har drøftet alderen med, er sandsynligvis skovrider Fr. Saust, der bestyrede Jægerspris Skovdistrikt 1798–1827.

Efter at Molbech har gjort opmærksom på den store eg ved Jægerspris, omtales den – men i begyndelsen stedse uden navn – i den følgende periode gang på gang. Den findes således nævnt i en af vore ældste turisthåndbøger, E. Tregders „Haandbog for Reisende“ fra 1824, og i „Denmark Delineated“ (1824, II side 3) finder A. Andersen Feldborg lejlighed til at fremhæve den som „an oak, supposed to be a thousand years old will itself reward the trouble of a visit.“**)

*) Omsætningsskala. Fod til centimeter. 1 alen = 2 fod.

Fod	1	2	3	4	5	10	20	30	40
cm	31	63	94	125	157	314	628	941	1255

**) „en eg, der anses for at være tusind år, vil alene belønne besværet ved besøget.“ Om Andersen Feldborg og hans bog om Danmark kan læses i Kr. Langdal Møllers „En dansk-engelsk kulturgesandt“ i Fra Frederiksborg Amt 1955 side 120–137.

Fig. 1. L. Gurlitt, „1000 aarig Eeg ved Jægerspriis.
Lithograferet i Em. Bærentzens Institut.“ Tegnet 1840-42.
Det ældste billede af Kongeegen.

Fig. 2. Kongeegen.
Efter blyantstegning af Victor Hansen 1867. Originalen er velvilligt udlånt
til affotografering af dr. med. Eiler Høeg, Jægerspris.

A. Oppermann har nøje gennemgået de ældre driftsplaner for Jægerspris skovdistrikt og bemærker (1932 side 82), at der i N. J. Müllers plan for distriktet fra 1834 – ud for beskrivelsen af Strandmosen – er tilføjet med blyant: „NB. Her findes den store hule Eeg, hvor 5 Mand til Hest kan holde inden i.“ I H. v. Kroghs mere udførlige „Forstplan for det Jægerspriiske Skovdistrict“ fra 1842–43 anføres: „Det største af disse Træer er over 20 Alen i Omkreds, men er nu aldeles udtørret og huult i Midten. Det har deelt sig i flere Dele, som gør det tvivlsomt, om det oprindeligen skulde have været en eneste Stamme; det synes tværtimod at have været 3 Stammer, der senere er voxede sammen, men nu atter er adskilte ved Tidens tærende Tand.“ (cit. efter A. Oppermann 1932 side 76.)

Omtrent samtidig med denne beskrivelse lader Christian VIII den tyske landskabsmaler L. Gurlitt, der bl. a. i perioden 1840–42 opholdt sig i Danmark, tegne Kongeegen og Storkeegen. Det smukke billede, fig. 1, svarer ret nøje til Kroghs beskrivelse og giver nogen baggrund for den tvivl, der af og til kommer til orde: Er Kongeegen eet stort træ, eller er den sammenvokset af to eller tre? Personligt hælder jeg til den ånskuelse, som også Molbechs tidligere beskrivelse forfægter, at Kongeegen er eet træ, men noget bevis herfor kan ikke føres. Selv om mange træk på Gurlitts billede, der viser os træet fra øst, så tydeligt er Kongeegen, f. eks. den ejendommeligt knudrede bark og hovedstammen med hulheden, der vender mod beskueren, har Gurlitt vist tilladt sig enkelte „kunstneriske friheder“ m. h. t. omgivelserne. – I højre side af billedet ses et af de gammeldags risgærder, hvor man mellem to rækker af stavrer dyngede „gærdsel“, d. v. s. grene, kvas og ris.

Fremkomsten af Gurlitts tegninger, der havde selveste monarkens bevågenhed, har bragt en del røre om de gamle ege. Vi er i slutningen af den romantiske periode, hvor natursværmeriet sidder i højsædet. Af Gurlitts tegninger blev der fremstillet litografier, der blev gengivet i bladene.

De gamle ege har utvivlsomt også talt til Frederik VII's historiske interesser. De var ligesom gravhøjene levn fra ældgamle tider. Hans interesse har manifesteret sig i hans opfordring til Ludvig Messmann om at forevige Storkeegen, fig. 8. Den smukke tegning blev litograferet og udgivet med teksten: „Tusindaarig Eeg, Nordskoven ved Jægerspriis. Tegnet efter Naturen og lithograferet i Tegnens Institut. 27 Alen i Omfang.“ Jeg har set flere gengivelser af tegningen, på nogle er træet kaldt Snoegen, på andre Kongeegen. Selv Johs. Helms kalder den i sin grundige afhandling (1923 side 520) om de gamle ege for Snoegen. Et nærmere studium af tegningen og fremfor alt omkredsmålet på 27 alen lader ingen tvivl tilbage om, at Messmanns litografi forestiller Storkeegen.

Men lad os vende tilbage til Frederik VII, efter hvem Kongeegen utvivlsomt har sit navn. En overgang har den været kaldt Frederiksegen, ligesom Snoegen på ældre kort benævnes Danneregen. Det er sandsynligvis på initiativ af Frederik VII eller i det mindste i de år, hvor „den folkekære“ opholdt sig meget på Jægerspris, at jernstængerne, der holder træets adskilte dele sammen, er anbragt. Schovelin, der i perioden 1881–91 udgav sin samling af raderinger: „Mærkelige gamle danske Træer“, nævner, at Frederik VII „skal have holdt selv syvende til Hest i dens Hulning“. Jeg vil nu tro, at fantasien er løbet lidt af med Schovelin. Til syv heste er der næppe plads i Kongeegens hulhed, med mindre man har redet på meget små heste.

Hulningen er midlertid stor. Andersen Feldborg nævner 1824 (II, side 3), at fire bønder til hest har haft plads i hulheden og en anden gang 18 mand til fods. Ved Skovhistorisk Selskabs ekskursion i 1954 blev 18 ekskursionsdeltagere fotograferet i egen, og der var plads til flere (P. Chr. Nielsen 1957 side 333). Malerinden Benedicte Brummer, der har malet adskillige billeder af de gamle ege, har engang set 30 skolebørn i stammens hulhed.

Træet har som nævnt været kaldt Frederiksegen. Navnet Kon-

geegen er vel først slået fast med Chr. Vaupells beskrivelse i „De danske Skove“ (1863 side 127–28). Jeg skal citere denne første mere detaillerede beskrivelse fuldstændigt: „Kongeegen har i Brysthøide et Omfang af 42 Fod, men af dette mægtige Træ er kun en Skal tilbage, som ikke engang er sammenhængende, men opløst i tre Stykker, der sammenholdes ved Jernstænger. Rummet er derfor saa stort, at 3 Ryttere der kunne faae Plads. Vedstykkerne ere saavel paa den indvendige som paa den udvendige Side beklædte med Bark. Skovsyre og Jordbær voxer på den nedre Del. Træet er imidlertid levende og bærer talrige friske, løvbærende Kviste. Da de tiloversblevne Stykker af Stammen ere adskilte have Nogle betvivlet, at de henhøre til eet Træ.“

En mindre nøgtern beskrivelse af Kongeegen finder vi i en politisk satirisk vise, skrevet i anledning af debatten om grundlovsændringen i 1866:

„Hvis Tungebaandet man mig skar,
Hvad kunde jeg fortælle!
Thi meget man oplevet har,
der nok er værd at melde.
Saa lang Tid sjelden staaer en Lov,
Skjøndt „Grund“ man foran sætter;
men jeg staaer ogsaa i en Skov
Og langt fra – Cabinetter.“

Med visens sidste vers beskriver Kongeegen sig selv:

„Istedet for de gamle Ting,
Som gjennem Løvet flyve,
Skal jeg fortælle, at omkring
Jeg Skridt har fem og tyve,
at trende Dannemænd til Hest
Min hule Stamme rummer – –.
Nu har jeg talt – saa er det bedst,
At atter jeg forstummer.“*)

*) Visen findes trykt på et blad med et billede af Kongeegen, der findes i det Kongelige Biblioteks billedsamling. Billedet er en formindsket gengivelse af Gurlitts litografi. Bladet er revet ud af en lille bog eller pjece. Jeg har ikke eftersporet publikation, årstal eller forfatter.

Fig. 3. Kongegegen efter A. Schovelin, 1881–1891.

Schovelins tekst til raderingen lyder: „Kongegegen, der staar i Nordskoven ved Jægerspris, er Landets ældste Træ, ubestridelig over 1000 Aar gammelt. Stammens Omfang er 44 Fod (Vaupell: 42); i dens Hulning skal Kong Frederik VII efter Sigende have holdt selv syvende til Hest. Træet er saa gammelt, at dets Grene, som det vil ses paa Raderingen, paa forskellig Maade maa støttes af Staver; men til Trods for sin tusindsaarige Ælde skyder Træet dog stadigt friske Skud.“

Ja, lad os lade den gamle eg tie en stund og høre, hvad andre poetiske ånder har sagt om den på prosa, idet vi i tavshed forbigår botaniske og forstlige beskrivelser.

Achton Friis skriver i „Danmarks store Øer“ (1937 side 72, II): „Denne Stamme, som af Regn og Frost er sprængt fra hinanden i flere Dele, der staar ligesom isolerede Ruiner omkring et mægtigt Hulrum, ligner en vældig Tandrod, hvis inderste Kærne er raadnet bort, og hvis Nerver man skulde tro for længst var døde. Men i denne benede Jættekrop er der endnu Liv, dens forvredne Krone staar med et Væld af straalende Blade i alle Efteraarets vilde Farver. Gennem denne stenhaarde, næsten klippeagtige Stamme, der har staaet her i Aarhundreder, strømmer stadig levende Safter fra Jorden op til dens øverste Top, der hilser Solen, som har skinnet paa den lige fra den som en lille frygtsom Spire første Gang rakte sig op over Bunden og bad om Lysets Naade. Aarstiderne har skiftet over den med Storm og Stille, Frost og Hede, Regn og Sol, helt fra hine fjerne Tider, som ligger hinsides Sagn og Saga da Begivenheder hændte, som ingen ved Besked om uden netop den! – Har Roar og Helge leget om dens Stamme, eller Starkad paa sin Vandring knyttet sine Skobaand ved dens Rod!“ –

Eller, hvad mener De om Hans Hartvig Seedorf Pedersens beskrivelse i indledningen til Sigvarts Werners billedværk om Vestsjælland (1938), hvor forfatteren lader de tre kæmpege fra Hornsherred fortælle om Vestsjællands natur og historie: „Erindringen suser om Egene ved Jægerspris. De ligner Jætter, – siger Sommergæsterne, som Haand i Haand slaar Kreds om-

Fig. 4. Kongeegen. Johs. Helms fot. 1923.

Helms' beskrivelse fra 1919 lyder: „Træet staar frit i en Ellemose. Omkreds i Brysthøjde 14,4 m, Højde 18 m, Bulhøjde 2 m. I 2 m Højde udgaar en svær vandret Gren mod Sydvest, og Stammen deler sig i en større og mindre Gren. Alle Grene er noget forraadnede, men fuldt levedygtige, og Træet er friskt i Toppen. Stammen er ganske hul, og af hele den nordøstlige Del er der kun en tør Skal tilbage, fastholdt ved Jærnstænger.“ (Johs. Helms 1923 side 506).

kring Stammerne for at maale deres Omfang. Og det er rigtigt. Saadan maa vore Forfædre have tænkt sig de nordiske Kykloper, med Lav paa Bringen og vredne Arme, løftet til Slag mod hvert eneste Menneskekryb, der bryder ud paa den aabne Vej og kommer deres Skovmørke for nær. Men den, som har hørt Egene tale, opfatter dem anderledes. For ham er de Brødre til Nornerne, til Urd, Verdande og Skuld, der spandt – og endnu spinder – paa Danmarks Skæbne . . .” Om Kongeegen hedder det: „. . . Kongeegen kaldes den, endda den næsten har mistet sin Krone. Af og til vaagner et „sovende Øje“ dybt inde i en Barkrevne, og en ny grøn Kvist springer ud. Men om et virkeligt Løvtag tør den ikke mere drømme. Dens Grene er støttet af mægtige Stolper. Den ligner den ældgamle Starkad, som hængende i sine Krykkestokke anraaber Livet om Afslutning. . .”

De gamle ege, der på en forunderlig måde taler til vor fantasi, har påkaldt sig kunsternes interesse, og mange er de tegninger og malerier, der findes af de jægerspriske kæmpege. Efter at fotografering fra omkring 1890 var blevet mere almindelig, er der optaget et utal af fotografier, hvoraf man ser mange forskellige gengivet i topografiske beskrivelser, turisbrochurer, tidsskrifter, aviser m. m. På Jagt- og Skovbrugsmuseet i Hørsholm er en afdeling helliget disse gamle ege, hvis tilstand ved hjælp af tegninger og fotografier følges fra ca. 1840 til vore dage. På mange af disse tegninger og malerier har kunstnerne ladet inspirationen råde eller blot gengivet detaillier eller stemninger. For at få nøjagtige og smukke fremstillinger af Kongeegen, Storkeegen og Snoegen af i dag har Skovhistorisk Selskab bedt malerinden Ingeborg Frederiksen om at udføre ny tegninger af de gamle træer. Ved velvilje fra kunstnerinden og selskabet er det lykkedes at få tilladelse til at reproducere disse tegninger i årbogen.*)

*) Skovhistorisk Selskab har ladet tegningerne af Kongeegen og Snoegen reproducere i størrelsen 35 × 45 cm. Reproduktioner kan købes hos selskabet, der har adresse Folehavevej 21, Hørsholm.

Fig. 5. Kongegegen. Efter Ingeborg Frederiksens tegning 1955.

I forbindelse med Ingeborg Frederiksens tegning, fig. 5, skal gives følgende beskrivelse af Kongeegen i dag:

Kongeegens højde til spidsen af den øverste levende gren er 17 m. Omkredsen i brysthøjde er 13,9 m og ved foden 14,1 m. Træet er adskilt i to dele, en levende, der bærer toppen og den kraftige, nu døde grene, der peger mod vest, og en død, der holdes sammen med den levende ved hjælp af tykke jernstænger. Mellem træets døde og levende del er der – såvel fra øst som fra vest – passage ind til træets hulhed, hvis diagonaler måler 3,1 og 3,8 m. Kongeegens korte hovedstamme er utvivlsomt betydeligt ældre end grenene, og man kan forestille sig, at de er vokset frem, efter at træet er blevet topstævnet, eller efter at en storm har bortrevet størstedelen af kronen. Den næsten vandrette, nu døde gren understøttes af stærke pæle. Det lille skud, der midtvejs ude ses vokse lodret op fra grenen, er en lille birk, der har fundet grøbund i en fordybning i grenen. I kronen findes mange døde grene, men Kongeegens livskraft og livsvilje er så stor, at der stadig skyder friske skud frem fra sovende øjne på de gamle grene.

Der er i det foregående kun citeret og refereret enkelte af de mange beskrivelser, der findes af landets største eg. En nøjere gennemgang af samtlige og af det store billedmateriale, der findes af Kongeegen, viser, at træet er gået stærkt tilbage i de snart 150 år, den har været kendt (Helms 1923, Nielsen 1957). Navnlig gennem de sidste 20—25 år er tilbagegangen sket med stormskridt. Dr. Vagn Holstein, skovrider ved Jægerspris distrikt 1929–59, hævder, at træet svækkedes meget betydeligt i de strenge vintre 1940–42. I kronen er der dog en forbavsende regenerationssevne, og Kongeegen er kommet lidt til hæfterne efter den værste svaghedsperiode.

Det er muligvis *Storkeegen*, Esaias Fleischer hentyder til, da han 1779 (side 129) omtaler en eg i Hornsved Skov med en omkreds på 15 alen.

Fig. 6. Efter P. C. Skovgaards maleri.
„Parti af en Skov, hvori Egetræer ere de fremherskende – Nordskoven ved
Jægerspris.“ 1843. Til venstre i billedet Storkeegen med Storkereden.

Fig. 7. L. Gurlitt, „1000 aarig Eeg ved Jægerspriis.
Lithograferet i Em. Bærentzens Institut.“ Tegnet 1840–42.
Det ældste billede af Storkeegen.

Først i 1834 kan Storkeegen med sikkerhed identificeres i det notat, som er tilføjet driftsplanen for Jægerspris distrikt ud for beskrivelsen af Brevigsmosen: „Ligeledes en overordentlig stor Eeg, som dog er huul.“ (cit. efter Oppermann 1932 side 82). En mere detaljeret beskrivelse fremkommer i den følgende plan fra 1842-43: „... den er 18 Alen i Omkreds og taxeret til 20 Favne, omendskiønt Toppen for største Delen er styrtet ned og dens Stamme er huul.“ (cit. efter Oppermann 1932 side 76).

Driftsplanerne for skovdistriktet nævner ikke navn på den store eg, men P. C. Skovgaards maleri fra 1843, fig. 6, viser os tydeligt storkereden i toppen. Maleriet, der ejes af Statens Museum for Kunst, er et af P. C. Skovgaards ungdomsarbejder. Det meget smukke billede giver et godt indtryk af Nordskovens udseende i begyndelsen af 1840'erne og af den mægtige Storkeeg, der dominerer billedets venstre halvdel. Vor store landskabsmaler bekræfter, at Storkeegen virkeligt svarer til det navn, som den vel allerede dengang har haft i folkemunde.

Da vi når frem til Vaupells beskrivelse fra begyndelsen af 1860'erne, hvor den for første gang nævnes ved navn, er storkereden væk. Vaupell skriver (1863 side 128): „Storkeegen, saaledes kaldet, fordi en Stork har havt sin Rede deri, har i Brysthøide et Omfang af 36 Fod, der i en Høide af 24 Fod kun er aftaget med 4 Fod. Flere af dens mægtige Grene, som staae i en vandret Stilling, ere bevarede, ligesom Træet har et livskraftigt Udseende. Vedmassen, som denne Eg indeholder, er anslaaet til 20 Favne*). Fra Stammens Grund udgaae Rodgrene til alle Sider, og naar man efter dem vil bestemme Omfanget, bliver dette 54 Fod. En Hyld snylter paa denne Eg.“

Storkeegen var et meget smukt træ, og selv om der i adskillige beskrivelser nævnes, at den fra tid til anden har mistet dele af hovedstammen eller kraftige grene, var dens udseende dog så godt som uforandret fra 1888 til 1947. De fleste billeder er taget fra øst, fra den vej, der fører hen til træet. Herfra ses de

*) ca. 45 rummeter.

Fig. 8. Ludvig Messmann: „Tusindaarig Eeg, Nordskoven ved Jægersprie. Tegnet efter Naturen og lithograferet af Ludvig Messmann. Udført i Tegnens Institut. 27 Alen i Omfang“. Litografiet har snart været gengivet under navn af Kongeegen, snart under navn af Snoegen. Omkredsmål, de kraftige rod-udløb m. m. viser, at billedet forestiller Storkeegen.

Fig. 9. Storkeegen.

Efter blyantstegning af Victor Hansen 1867. Originalen er velvilligst udlånt til affotografering af dr. med. Eiler Høeg, Jægerspris.

Fig. 10. Storkeegen efter A. Schovelin 1881–91.

Schovelins tekst til raderingen lyder: „„Storkeegen“ findes i Nordskoven i Nærheden af Jægerspris. Den hører til Landets aller ældste Træer, idet den vel er omtrent 800 Aar gammel. Lynet har slaet ned i den og har afskrællet en lang Strimmel af Barken. Træets Omfang er 32 Fod.“

Fig. 11. Storkeegen. Eug. Warming fot. 1898.

Warmings beskrivelse fra 1908 lyder: „Storkeegen, den nordligste, har en til højre snoet Bark. I Sydvest er den stærkt formuldet, og Toppen er næsten død. Den er revnet i den nordvestlige Side lige fra oven af, og er her svært hul og fornedet formuldet. I 1908 fandt jeg Omfanget i Brysthøjde at være 9,76 m, men det angives ogsaa til 11,5 m.“ (Eug. Warming 1916–19 side 46).

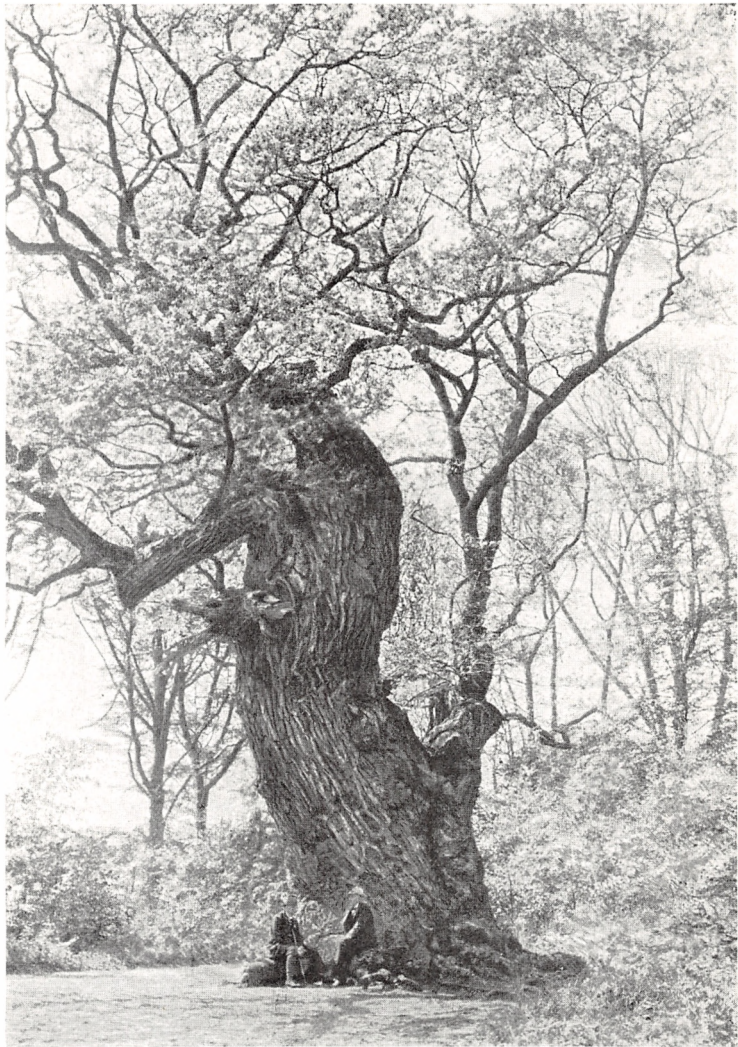

Fig. 12. Storkeegen. Johs. Helms fot. 1923.

Helms' beskrivelse fra 1919 lyder: „Træet staar paa en aaben Plads, omgivet mod Nord og Vest af gamle Bøge, mod Syd af ældre El. Omkreds i Brysthøjde ca. 11 m, Højde ca. 18 m, Bulhøjde 4 m. I ca. 4 m Højde en stor, levedygtig Gren mod Sydvest. Stammen er raadden indvendig, et stort Hul i ca. 2 m Højde. Træet har været en Del højere, idet en Del er blæst af i Storm. Den tilbageværende Del er endnu fuldt levedygtig og har kun faa raadne Grene.“ (Johs. Helms 1923 side 514).

Fig. 13. Storkeegen. H. Barner fot. forår 1948.
Kronen og den øverste del af stammen brød af en dag i stille vejr
i efteråret 1947.

kraftige „tæer“, der benyttedes som siddeplads af skovrider, greve F. W. L. Sponeck og hans følgesvend, da de 1923 blev fotograferet af professor Johs. Helms, fig. 12, og den dybt furede stamme, der hælder noget mod øst, mod beskueren, mens de kraftige grene ved sommertid skjuler, at træet har mistet sin oprindelige krone.

I efteråret 1947 indtraf en katastrofe for Storkeegen. Mens kronens vækst er fortsat mod syd, mod lyset, er der inde i stammens hulhed foregået en formuldning af det friske ved. En efterårsdag i stille vejr blev toppens overvægt for stor. Kronen og den øverste del af stammen knækkede af ca. syv meter over jorden, fig. 13.

Storkeegen er nu en ruin, hvor kun det underste stokværk er blevet stående. Højden til den nedre del af bruddet på stammen er ca. 3 m, til den øverste kant 7 m. Længden af den nedbrudte del af stammen, der stadig ligger på den åbne plads foran Storkeegen, er ca. 7 m. Karakteristisk for denne kæmpeeg er de meget kraftige tæer og rodudløb. Omkredsen ved foden af træet er 12,4 m, mens den i brysthøjde kun er 10,3 m. Mod sydvest er den ydre del af stammen smuldret bort, og der er her adgang til det hulrum, der er opstået, efter at bullens indre er svundet hen ved forrådnelse og insektangreb. Tykkelsen af den skal af bark og ved, der endnu står tilbage, er meget varierende. I 3 m's højde udgår mod vest en kraftig levende gren, der er støttet af to egestolper. Denne gren går på de første 5 m kun lidt skråt opad, hvorpå den deler sig i to; den ene, der nu er død, fortsætter næsten vandret mod vest, mens den anden, der går opad, udgør Storkeegens nuværende krone. Det er en livskraftig gren, hvorpå der sidder stærke yngre skud, som efter kronens fald i 1947 har fået gode livsbetingelser. Højden til toppen af denne gren er 15,5 m. Mens selve hovedstammen nu er helt død, er der absolut styrke og livskraft i denne rest af Storkeegen.

Fig. 14. Storkeegen.
Efter Ingeborg Frederiksens tegning 1959.

Snoegen nævnes første gang i „forstplanen“ af 1842–43, hvor følgende beskrivelse gives: „Egen i Xde Hovedafdeling, som hidindtil ikke har været almindeligen bekendt, staaer i en Tykning i Øllemosen, og er tilsyneladende endnu frisk. Den holder 4 Alen over Jorden, imellem 12 og 13 Alen i Omkreds. Stammen beholder omtrent samme Førelse til henved 16 Alen*) i Høiden og Træet er taxeret til 16 Favne**). Det yder formdelst sin skønne Form og dets mærkeligt snoede Stamme et meget usædvanligt og skønt Skue.“ (cit. efter Oppermann 1932 side 76). I sin beskrivelse af kæmpeegene fra 1863 (side 128) anfører Vaupell på grundlag af ovenstående, at „Snoegen først blev opdaget 1842 af de Forstmænd, som vare beskæftigede med at regulere Skovdriften.“ Uden at vide eller ville det indlader Vaupell sig ved denne bemærkning i en voldsom disput med A. Oppermann, der (1932 side 79–80) anser det for helt udelukket, at hverken skovrider Saust – skovrider 1798–1827 – eller skovrider Ulrich – 1827–63 – skulle have opdaget et sådant kæmpetræ. Vaupell har dog næppe sine oplysninger alene fra driftsplanen, men han har utvivlsomt talt med skovrider Ulrich, da han besøgte distriktet i forbindelse med beskrivelsen af kæmpeegene. Man skulle ikke mene, at skovrider Ulrich har villet lade Vaupell løbe med det fejlagtige indtryk, at han selv havde været uvidende om Snoegens eksistens, hvis han virkelig havde kendt den.

Vi kan ikke i dag afgøre, hvornår Snoegen er blevet kendt, men vi ved, at Nordskoven i første halvdel af det 19de århundrede indeholdt et stort antal kæmpeege. N. J. Müllers driftsplan for skovdistriktet af 1834 bemærker om Store Øllemose, hvor Snoegen står: „Der findes en Mængde gamle Eege, som dog alle ere aldeles frønnede, men mange af betydelig Diameter“ (cit. efter Oppermann 1932 side 80). Snoegen har måske

*) 16 alen, må være en skrivefejl; stammen er kun 16 fod.

**) ca. 35 rummeter.

Fig. 15. L. Wollse. „En tusindaarig Eeg i Nordskoven ved Jægerspris.“
Tegnet 1861. Snoegen, mens dens endnu havde bevaret størstedelen af kronen.

Fig. 16. Snoegen.
Efter blyantstegning af Victor Hansen 1867. Originalen er velvilligst udlånt
til affotografering af dr. med. Eiler Høeg, Jægerspris.

Fig. 17. Snoegen. Eug. Warming fot. 1898.

Warmings beskrivelse lyder: „Sno-Egen har sit Navn af den stærke Snoning i venstre Skrue, som Barken viser. I Juli 1908 og 1911 maalte jeg 8,5 m i Brysthøjde.“ (Eug. Warming 1916–19 side 46).

dengang konkurreret med andre kæmpeege, der nu ikke mere eksisterer, om rangen som den tredie tykkeste eg i Nordskoven.

Hos Vaupell har Snoegen fået navn, og hans beskrivelse lyder (1863 side 128): „Snoegen har dette Navn, fordi det ser ud, som om de Fibrer, der fra Grenene fortsætte sig ned i Stammen og danne den ydre Del deraf, ere snoede omkring Stammens Axe. Den har i Brysthøide et Omfang af 26 Fod, der endnu i 16 Fods Høide ikke er aftaget synderlig og er taxeret til 16 Favne; den grønnes kun med enkelte Grene i Toppen.“

Mens driftsplanen 1842–43 beskriver et stort kraftigt træ, tyder Vaupells ord på, at Snoegen har været ude for en katastrofe, der har reduceret den smukke levende krone, som ses på L. Wollses tegning fra 1861, fig. 15. Et noget gulnet fotografi fra 1888 bekræfter denne opfattelse. Endnu i 1923 er kronen stærkt formindsket, fig. 18, i forhold til fig. 15.

Wollses billede, der er det først kendte af Snoegen, er muligvis blevet til i forbindelse med den interesse, Frederik VII viste de gamle ege. Træet havde dengang ikke noget navn, eller måske rettere et andet navn end det, som det bærer i dag. Som nævnt ser man træet omtalt som Danneregen på ældre kort. Kongen havde sin eg, nu skulle grevinden også have en.

Jeg har ikke kunnet opspore Wollses originaltegning. Fig. 15 er gengivet efter „Illustreret Tidende“ pr. 30. marts 1862. Det ser ud, som om Wollse har tegnet kærren med hest og mand umiddelbart bag træet. Skal størrelsesforholdet være korrekt, er køretøjet mange meter bag Snoegen.

Skal man forstå Vaupells beskrivelse ret, har træet allerede i 1860'erne haft navnet Snoegen. Eug. Warmings smukke fotografi fra 1898, fig. 17, giver os en tydelig forståelse af, hvorledes dette navn er opstået. Barkens furer vrider eller snor sig op ad stammen og videre ud ad grenene. Achton Friis (1937, side 71–72) sammenligner træet med et „kæmpemæssigt Ankertov“, men kalder den mærkeligt nok „ikke særlig smuk“, mens andre beskrivelser giver skønhedsprisen til Snoegen. P. Fr.

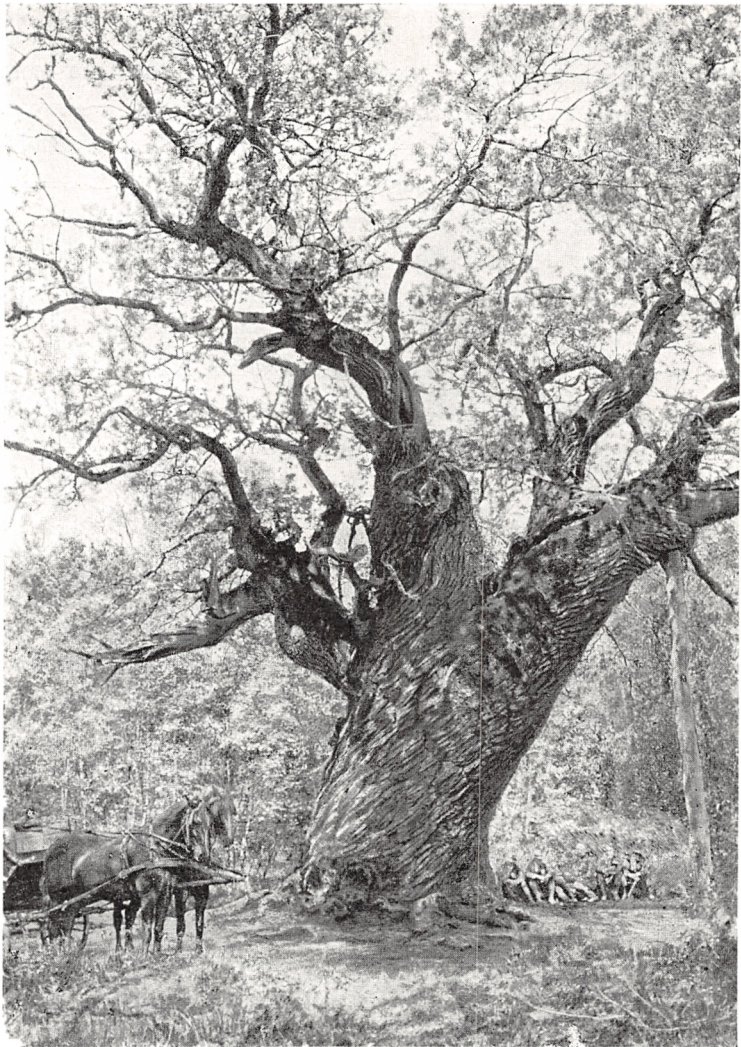

Fig. 18. Snoegen. Johs. Helms fot. 1923.

Helms' beskrivelse fra 1919 lyder: „Træet staar frit paa en Eng med Birkeopvækst, men det har dog et Par store, kraftige Ege til Naboer. Omkreds i Brysthøjde 10 m, Højde 15 m, Bulhøjde 4,5 m. Stammen er, som Navnet siger, stærkt vredet, og den har en meget tyk, skorpet Bark. I ca. 5 m Højde deler Stammen sig i tre store Grene, hvoraf en Del af den mod Syd er udgaet og til Dels faldet af. Hvor Stammen deler sig, ses et større Hul, som rimeligvis strækker sig længere ned. Træet er friskt i Toppen med kun faa raadne Grene.“ Helms tilføjer 1923: „At ogsaa de and:re to Hovedgrene har været knækket af er ikke bemærket af den Studerende, der har beskrevet Træet ...“ Omkredsmålet ikke korrekt. (Johs. Helms 1923 side 517).

Rists (M. Galschjødts 1893 side 621) tanker løber løbsk ved synet af Snoegen: „Langt inde i Skoven mellem smækre Bøge og slanke Birke, der i frejdig Ungdom og saftig Styrke strækker sig i Vejret, staar Sno-Egen tæt ved Øllemosevejen, knuget, rynket, 30 Fod i Omfang, tusendaarig i Alder, siges der. Hine Mænd i Dyrehuder, der kun havde Stenværktøj til at fælde Træer og Dyr med, har strejft dens Top, da den listede sig frem for Dagens Lys som en spæd og frygtsom lille Spire.“ Vi må vist sætte Rist på plads. Selv om Snoegen havde været tusindårig, spirede den dog ikke frem i stenalderen.

Snoegen er knapt 15 m høj. Omfanget ved foden er 9,9 m og i brysthøjde 8,7 m. Over bullen, der er ca. 3,5 m, opløser stammen sig i tre kraftige grene. Disse er afbrudt i kortere eller længere afstand fra deres udgangspunkt, men ny skud har udviklet sig på dem, og ved sommertid danner disse en velbeløvet krone. Når man nærmer sig Snoegen ad vejen, der fører hen til den lille forhøjning i Ellemosen, hvor den står, styrer man lige mod „dragehovedet“ med øjne, horn og mund, der dannes af brudfladerne på en kraftig gren, hvis yderste del er blæst ned for måske hundrede år siden. Formuldingen breder sig i Snoegens indre; på nordsiden ses tydeligt et hul, der fører ind til et dybere liggende hulrum. Barken på stammen er endnu intakt og levende. Snoegens grene understøttes af svære stolper, der ved siden af kæmpeegens stamme minder om tændstikker. Resterne af en stor gren, der faldt ned for ca. 12 år siden, ligger på pladsen foran træet.

Snoegen fik for henved hundrede år siden et voldsomt knæk, da en stor del af kronen blev revet af i en orkan, der kun efterlod enkelte grene i toppen. Selv om træet i den senere forløbne tid har mistet andre kraftige grene, har der dog som helhed været en fremgang i dets sundhedstilstand, kun afbrudt af en mindre svækkelse efter fimbulvintrene 1940–42. Skovdirektør Fr. Krarup, der første gang så Snoegen 1893, fortalte 1954, at

Fig. 19. Snoegen.
Efter Ingeborg Frederiksens tegning 1958.

træet var kommet til at se livskraftigere ud i løbet af de pågældende 60 år.

Aldersbestemmelse på træer foregår let, når man kan save træet over i nærheden af jordoverfladen. Man tæller simpelthen antallet af årringe og lægger dertil de to til seks år, som et træ af den pågældende art normalt er om at nå op i en højde, der svarer til stødthøjden. Noget vanskeligere bliver opgaven, hvis træet ikke må fældes. På ikke alt for tykke træer kan det dog lade sig gøre ved hjælp af et tilvækstbor. Man udtager en boreprop i brysthøjde, tæller årringene til træets marv, og adderer de seks til ti år, som træet har været om at nå til borehøjden.*)

Men når man ikke må fælde træet, når træet er for tykt til at marvbore, eller når det indre af træet er rådnet bort, som det er tilfældet med kæmpeegene, bliver vanskelighederne større.

Første gang kæmpeegene ved Jægerspris nævnes i litteraturen i 1779 i „Forsøg til en Underviisning i det Danske og Norske Skov-Væsen“ (side 129), stiller Esaias Fleischer spørgsmålet om deres alder: „Jeg har selv i Jægerspriis Hornsved Skov maalt en Eeg og befundet den i Stammen 15 Alen i Omkreds; men da den inden i Kiernen i over 1½ Quarteer**) i Giennemsnit var rød-muldet, hvorledes vilde da nogen tælle dens Ringe?“.

Som nævnt under omtalen af Kongeegen har Chr. Molbech i 1813 talt med en „skovkyndig Mand“, der mente, at „en Alder af tusind Aar endnu var for ringe“. Denne aldersbedømmelse gengives i de følgende beskrivelser og i teksten til Gurlitts, Messmanns og Wollses tegninger. Begrebet tusindårige ege er herved gået over i folkets bevidsthed.

*) Et tilvækstbor består af et hult håndbor og en uformet spatel af samme længde. Når man af et træ vil udtage en boreprop til aldersbestemmelse, sigter man med boret mod træets marv. Når det formodes, at man har nået denne, vrides boret en halv omgang tilbage, hvorved den cylindriske boreprop løsnes. Ved hjælp af spatelen tages boreproppen ud. Herpå kan træets årringe tælles.

**) ca. $\frac{1}{4}$ m.

Ud fra erfaringstal om diametertilvæksten hos eg i forskellige aldre bedømmer Vaupell (1863 side 152-153) Storkeegens og Snoegens aldre til 850 og 540 år. Han indlader sig ikke på at beregne Kongeegens alder, men med samme forudsætninger kan den sættes til 1150 år.

På grundlag af undersøgelser af et betydeligt antal lollandske kæmpeege, som dog langt fra når de tre store jægerspriske ege i tykkelse, slutter Just Holten (1919 s. 379-395), at den årlige grundfladetilvækst hos kæmpeegene er konstant, nemlig 79 cm^2 , efter at træerne har nået en diameter på 1 m. Holten beregner herefter alderen således: Grundfladen af et tænkt vandret snit gennem stammen i brysthøjde beregnes. Herfra trækkes grundfladen af et træ med et tværmål på 1 m. Forskellen divideres med 79, og resultatet = træets alder. Med Vaupells omkredsmål som udgangspunkt beregnede Holten alderen af Kongeegen til 1877, Storkeegen til 1419 og Snoegen til 810 år, idet han til de beregnede størrelser lagde de 90 år, der var gået mellem 1863, da Vaupell tog sine mål, og 1954, da Holten beregnede aldre (Holten 1954 sp. 900-904).

Vaupells og Holtens metoder for beregning af kæmpeegenes aldre giver således vidt forskellige resultater. Ved at gå ud fra andre forudsætninger og beregningsmetoder, der også må anses for antagelige, kommer vi til atter andre resultater. Jeg har tidligere forsøgt dette (Nielsen 1957 side 364-366) og fundet, at Snoegens alder med lige fuld ret kan sættes til 425 og 810 år. Det er sandsynligt, at alderen ligger imellem disse to ydergrænser, men nogen „sand“ alder har ikke kunnet beregnes.

For Storkeegens vedkommende har skovfogeden i Nordskoven, Th. Jensen, der daglig færdes om de gamle ege og hører, hvad de har at berette, foretaget en nøjagtig aldersbestemmelse (N. H. Jensen 1956 side 176-179).

Skovfoged Jensen har benyttet et tilvækstbor ved undersøgelserne. Den skal af stammen, der endnu står, er aldersbestemt ved boring, såvel ude fra barksiden som inde fra hulheden. Antallet

af årringe her taltes til 266. Jensen arbejdede sig forsigtigt ned i det formuldede og trøskede træ i bunden af hulheden og fandt her sammenhængende stykker af hårdt ved, der fra den faste ydre skal gik ind mod træets midte. På et af de længste af disse kunne tælles 334 årringe. Inde midt i hulheden var der endnu et område tilbage, hvori der kun fandtes trøsket træ. Tværmålet af dette område kunne skønnes til 65 cm. Ved hjælp af tilvækstboret bestemtes det nu, hvor mange år fire af de omkringstående ege havde været om at nå en diameter på 65 cm. Gennemsnitsalderen beregnedes til 168 år. Undersøgelserne blev foretaget i efteråret 1956, og ifølge skovfoged Jensens omhyggelige undersøgelser var Storkegens alder:

Antal årringe i skallen	266
„ „ talt i bunden af hulheden . . .	334
„ år for naboege med diam. 65 cm	168
„ år, siden hovedstammen døde	22

790 år.

Ved tilsvarende undersøgelser for Kongeegen, hvor vanskelighederne dog er endnu større, kom skovfoged Jensen til en minimumsalder på 1440 år.

I 1956 blev Kongeegen, Storkeegen og Snoegen fredede. Gennem de sidste 100–150 år har de været holdt i ære og værdighed på Jægerspris Stiftelse, der har gjort sit til deres bevarelse. De fleste af os erindrer dem fra skolens naturhistorieundervisning. Kunstnere har tegnet og malet dem, og digtere har beskrevet dem i prosa og poesi. Mange nordsjællændere har valfartet til Nordskovens kæmpeege, og langvejs fra har interesserede aflagt dem besøg. Hvis vi fremover skal bevare disse tre kæmpeege i live, må vi tage hensyn til dem. Efter at fredningen er gennemført, er der stillet et lavt rækværk op omkring dem for at skåne dem for publikums tramp på rødderne og klatren i de gamle grene.

Vi ejer i Kongeegen, Storkeegen og Snoegen minder fra forudms tider, minder, der taler til fantasien hos de fleste af os. Lad os da omgås disse ærværdige træer med ærbødighed og ikke ved ufornuftige handlinger udsætte dem for overlast.

LITTERATUR

- A. Andersen Feldborg: „Denmark Delineated“, Edinburgh 1824.
 Esaias Fleischer: „Forsøg til en Underviisning i det Danske og Norske Skovvæsen“, Kbh. 1779.
 Achton Friis: „Danmarks store Øer“ vol. 2., 1937.
 M. Galschjødtt: „Danmark i Skildringer og Billeder af danske Forfattere og Kunstnere“, Kbh. 1893.
 Johs. Helms: „Kæmpe-Egene i Jægerspris Nordskov“, Dansk Skovforenings Tidsskrift 1923, side 500–521.
 Vagn Holstein: „Jægerspris Nordskov“ Tidsskriftet „Danmark“ 3.årg. 1942–43, side 711–717.
 Just Holten: „Gamle Ege i Grevskabet Christianssæde Skove“. Dansk Skovforenings Tidsskrift 1919, side 379–395.
 Just Holten: „De „tusindårige“ ege i Jægerspris Nordskov“, Salmonsens Leksikon-Tidsskrift 5. hefte, 1954 sp. 900–904.
 Eiler Høeg: „Om Melleformerne mellem Quercus robur L. og Quercus sessiliflora Martyn“. Botanisk Tidsskrift 40, 1929 side 411–427.
 N. H. Jensen: „Kongeegene i Jægerspris Nordskov“, Skovbrugstidende, dec. 1956 side 176–179.
 C. Molbech: „Fragmenter af en Dagbog, skreven paa en Reise i Danmark 1813“, Kbh. 1815.
 P. Chr. Nielsen: „Kæmpeegene i Jægerspris Nordskov“, Dansk dendrologisk årsskrift IV, 1957 side 317–372.
 A. Oppermann: „Egens Træformer og Racer“, „Det forstlige Forsøgsvæsen“, bd. 12, 1932.
 E. Pontoppidan: „Den danske Atlas“ 1764, Tom. II.
 A. Schovelin: „Mærkelige gamle danske Træer“. Kbh. 1881–91.
 E. H. Tregder: „Haandbog for Reisende“, Kbh. 1824.
 Chr. Vaupell: „De danske Skove“. Kbh. 1863.
 Eug. Warming: „Dansk Plantevækst 3. Skovene“. Botanisk Tidsskrift 1916–19.
 Sigvart Werner: „Vestsjælland“, Kbh. 1938.

ERIK AF POMMERNS BYANLÆG

Af VILH. LORENZEN

Siden den svenske arkitekt og urbanist professor Sune Lundström, som i et syn så en vældig „Øresundsby“ vokse frem, har manges tanker syslet med denne fremtidsmulighed. Han forestiller sig kæmpebyen som bestående af en samlet eller spredt bebyggelse om og imellem de alt forhåndenværende byer, supplerende dem og forbindende dem indbyrdes. At der er et vidtspændende perspektiv i dette blik ud i fremtiden, turde alle kunne være enige om, at både by- og egnsplanlægning vil her kunne få et mægtigt stof at arbejde med – over al måde interessant!

Men hvormange tænker på, at en forudsætning for dette fremtidsprojekt er den indsats for Øresund og Øresundsbyerne, Kong Erik af Pommern gjorde for halvsjette hundrede år siden. Faktisk er denne hans indsats et ingenlunde uvæsentligt grundlag for den „Øresundsby“, hvis konturer man allerede synes at skimte.

Hvori bestod da denne Kong Eriks indsats?

Havet drager! Den ældre middelalder til og med Valdemar Sejrs død 1241 havde set overmåde mange købstæder blive til, så langt de fleste ved åbent hav, i fjorde og vige. Ved større eller mindre medvirkning fra vore kongers side havde de alle lagt sig til rette, hvor stedet egnede sig. Siden da og helt til Erik af Pommerns dage, i løbet af godt halvandet hundrede år, havde nye, på kongeligt initiativ grundede, byanlæg kun fundet sted i 4 tilfælde: Køge i Erik Glippings¹⁾, Borre på Møen i

hans eller Erik Menveds dage²), Malmø 1319³) og endelig Halmstad under Valdemar III's korte regeringstid 1326–30⁴).

Atter bekræftes det, hvorledes havet drager!

Alle disse nyanlæg er flytninger fra ældre bebyggelser, ube-
kvemt beliggende inde i land og nu lagt ud til kyst.

Når havet i vort havomskyllede land trak så mange byer til sig, var det ganske simpelt, fordi handelslivet krævede det. Handel i den store stil havde søfart til forudsætning, og som forholdene nu engang var, var det tillige havet, der holdt sammen på det stærkt opdeltede danske rige og tillige sikrede forbindelsen med den store verden udenfor.

Valdemar Atterdags og dronning Margrethes politik havde i den grad været indstillet på at erhverve og bevare magt, at der ikke var blevet synderlig interesse tilbage for vore byer og deres særlige anliggender. En aktiv bypolitik mærkes der mindre til.

Det skulle med Erik af Pommern blive anderledes!

Fra og med århundredskiftet påkalder købstadproblemer sig i stigende grad agtpågivenhed. Næringslivet havde alt da i nogen tid været i fremgang, og det havde kunnet mærkes på vore byer. At der var grøde og vækst i bylivet var Kong Erik ganske klar over — han, der siden 1397 — omend foreløbig ret formelt — var blevet 3 rigers overhoved. Men han forstod tillige, at fremgangen måtte støttes og opmuntres. Denne unge, smukke og elegante mand, som voksen ivrig for at gøre sig politisk gældende, var det da også lykkedes i hans „fostermoder“'s senere år i nogen grad at befri sig for hendes dominerende indflydelse og opnå en vis selvstændighed, der tillod ham i al fald på enkelte områder at fremme egne statslige og kulturelle formål.

Til disse hører netop fremme af næringslivet, og her tænkte han først og fremmest på byernes. De burde have en i alle henseender bedre position og da ikke mindst overfor de i tidernes løb stærkt begunstigede hansestæder. Allerede før dronning Margrethes død 1412 havde han været aktiv som bypolitiker, og efter at han 30 år gammel havde fået den fulde regeringsmagt,

blev omsorg for vore byer, ved siden af hans ufortrødne kamp for Sønderjylland, en overmåde vigtig side af hans politiske bestræbelser – bestræbelser, der forøvrigt skaffede ham uafsluttede konflikter, også krigeriske, med hansestæderne⁵).

Det er Erik af Pommerns uvisnelige fortjeneste at have indset ØRESUNDS store betydning for verdenshandelen som gennemsejlingsfarvandet mellem Østersøen og den store verdens have. Det har heller ikke kunnet undgå hans opmærksomhed, hvorledes sundets skibsfart var stadig voksende. Ved dette farvands kyster ville han se blomstrende byer, gamle og nyanlagte, og hvor fast han var i sin opfattelse af Øresund som et dansk farvand, underlagt hans myndighed, viser ikke mindst indførelsen af øresundstolden, formentlig fra 1429.

Kong Eriks fremskuende blik ansporede ham til ved Øresund at lægge to helt nye byer, Helsingør og Landscrona. Og da han tilmed også er ophavsmand til den lille klosterby Maribo på Lolland, er han vitterligt at betragte som *eneste betydelige bygrunder før Christian IV*⁶). Når dertil føjes de ikke få bybygningsarbejder, der fandt sted i hans tid, både i ældre og nye byer, foretagne eller foranledigede af ham, træder Kong Erik yderligere frem som en *bybygger af ikke ringe format*. Til skabelse af en helt ny stad hører ikke blot, at dens ophavsmand har viljen dertil, men også magt. Thi at grundlægge en stad er et stort foretagende, og mange kræfter skal bringes til at samarbejde. Kong Erik viste, at han både havde viljen og magten.

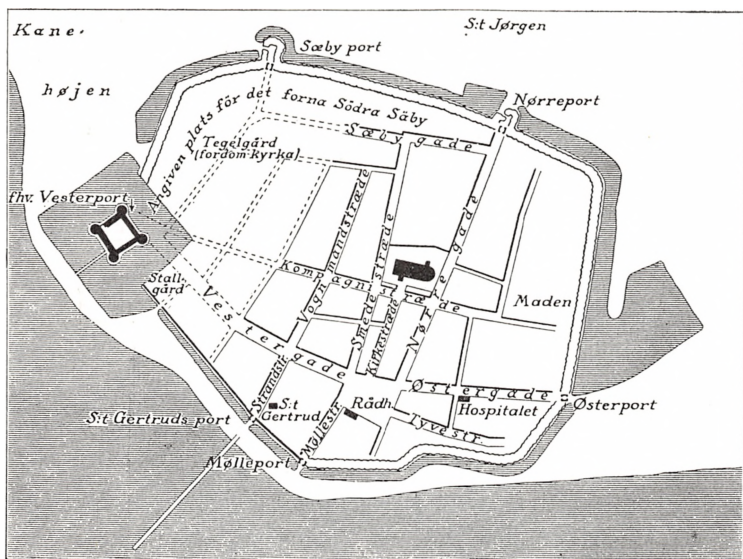
Alt er antydet, at den unge konge allerede før 1412 satte ind med en selvstændig aktiv bypolitik. Det var, da han, som han selv siger, „stiftede og af ny optog vor Købstad, som LANDSKRONA hedder, i Skaane“, „i hvilken vi haaber at megen Almue maa boendes vorde“, ligesom han sætter sin lid til „al Ydmyghed og Tjeneste efter vor Vilje af Landscrona og alle Borgere der.“ Den 20. marts 1413 fik den nye by sine privilegier, og det er i dette aktstykke, kongen fortæller om byens „Stiftelse“ og om sine forhåbninger til den⁷).

Men ved denne tid har byen allerede været i fuld funktion. Privilegiebrevet omtale „alle Borgere, som dér nu Borgere ere og Borgere herefter vorde kunne“. Den omtales da også som eksisterende et år forud, 1412, og dens grundlæggelse må være foregået nogen tid forinden. I marts 1410 havde kong Erik, der var en stor klosterven, købt en gård i fiskerlejet Søndre Sæby, skråt overfor Hven, for der at lade indrette et Karmelitterkloster, det første i Danmark, og det kan næppe have været længe, før planer om en købstad må have været modnet til virkeliggørelse. *Mellem marts 1410 og 1412 må Landscrona være grundlagt*, for kort efter, da den havde vist sig levedygtig, at forsynes med særdeles gode privilegier. Forudsætningen for, at et anlæg overhovedet kunne finde sted, var, at grundlæggeren havde rådighed over det nødvendige areal – og helst mere til. Det kan tænkes, at den gård kong Erik købte har haft det til formålet nødvendige omfang. Det kan også tænkes, at den ældgamle retsregel „kongen ejer, hvad ingen ejer“ er trådt i kraft. Thi terrainet, hvor byen skulle vokse frem, var vitterligt uden større værdi, bestod for en stor del af sandede jorder og var meget vandfyldt⁸).

Det kunne se ud, som om den vordende bys navn skulle have været „Hwaldynbec“ efter et pavebrev af 19. febr. 1415 til karmelitterklosterets prior og konvent. Af pavebrevet fremgår dog også, at navnet Landscrona alt da var i brug. Hvad det besynderlige navn angår, må det skyldes en fejllæsning af skriveren, da der synes bag navnet at skjule sig en hentydning til en lokalitet på stedet. Men både navnet „Hwaldynbec“ og Landscrona er vanskelige at fortolke⁹).

Meget snart og formentlig efter at byen havde fået sine privilegier, er det oprindelig påtænkte navn gledet ud.

Under overvejelserne af, hvor på Skaanekysten den nye stad skulle ligge, havde kong Erik klogt fæstet sig ved den gode havn ved Søndre Sæby. Her og på terrainet syd for lejet blev byen udformet.

Plan over Landscrona ca. 1580. Rekonstruktion. Efter Wählin.

Beklageligvis er den byplan, der blev til på Erik af Pommerns tid, stærkt udvisket i tidens løb. I de følgende århundreder led Landscrona meget under brande og plyndringer, og efter at være blevet svensk har radikale omreguleringer og udvidelser fundet sted, bl.a. i forbindelse med befæstningsarbejder i 18. århundrede. Visse holdepunkter gives der dog i den nu eksisterende by, og støttet af ældre kortarbejder som Anders Sørensen Vedels planskitse fra 1580'erne har det været muligt i al fald så nogenlunde at rekonstruere det ældste Landscrona¹⁰).

Den nye øresundsstad skulle først og fremmest være en *sejlsby* med sin let besejlelige og trygge havn, *handelsby* med et rummeligt torv, bekvemt at komme til; men staden blev tillige til rigets sikkerhed og til betryggelse for borgerne *fæstningsby* af betydelig styrke. At den desuden startede som klosterby er alt omtalt. Karmelitterklosteret, med bygninger og kirkegård, optog fra begyndelsen af et betydeligt omfang, nordvestligst i byen, indenfor befæstningen. Hele klostergrunden, og mere til,

måtte senere vige for Kristian III's store og stærke borganlæg. Først da løftedes Landscrona op i den meget fornemme klasse: befæstet by med borg.

Byens form blev alt andet end regelmæssig, nærmest femkantet, formentlig af hensyn til, hvor terrainforholdene muliggjorde den bedst forsvarlige fæstningslinje. Trafikmæssigt var Landscrona endog særdeles vel forsynet med veje, der udefra søgte mod staden, dens torv og havn. De kom fra vest og øst, fra nord endda hele to. *Byplanen er komponeret over to hovedfærdselslinier*. Vigtigst, 1443 kaldet Adelgade¹¹), var den vestøstlige gade mellem Vester- og Østerport, efter alt at dømme det svagt buede stykke af en gammel landevej langs kysten fra Malmø til Helsingborg. Af betydning var også gaden fra Nørreport mod syd, også den formentlig led i en alt forhåndenværende ældre færdselsvej. Begge skærer hinanden ved *torvet*, lagt ud fra hovedgaden mod syd, et firkanttorv, med gadetilløb i hjørnerne og med antydning af at være opstået ved udsparring af en karré. På samme måde er lidt mod nord udlagt plads til *kirke og kirkegård*, hvortil der fra torvet var adgang ad det lille kirkestræde¹²). Den usædvanlig stort anlagte og statelige, basilikalt byggede Johannes Døberens Kirke er sikkert påbegyndt kort efter byens grundlæggelse, da den kunne indvies allerede 1424. Dens størrelse tyder på, at man allerede ventede sig et talrigt, velsitueret borgerskab¹³). Forøvrigt er Landscrona en af de ikke særlig mange ældre middelalderbyer, hvor kirken *ikke* tillige var torvekirke. Den nedbrødes 1753 og erstattedes da af den nuværende barokbygning, som blev opført andetsteds. Tilbage af Erik af Pommerns byplan er nu kun torvet, med nogle korte tilstødende gadestræk, dog også gaderne fra torvet østpå og nordpå, nu Østergade og Nørregade, og nordligt Sæbygade. Af befæstningen er intet levnet, men fundamentrester af Øster- og Nørreport er dog nylig kommet for dagen¹⁴).

Selve *gadenettets* mønster er i og for sig klart nok. Fæster man sig ved de to hovedfærdselsårer, viser det sig, at alle de

øvrige oprindelige gadestrøg, hvor de kendes, er lagt parallelt med dem, følgelig i nord-syd og øst-vest, men rigtignok noget uregelmæssige i deres forløb i forhold til dem. I virkeligheden er der her kun tale om *en tilnærmelse til det såkaldte skakbrætsystem*. Mindst ved man nu om yderkvartererne, bortset fra det sydlige, ud mod kysten, hvor fra torvet et stræde førte til Mølleport i befæstningslinien og vest derfor et andet *stræde gennem St. Gertruds port til havnen*. En voldgade indenfor befæstningslinien synes ikke at have været anlagt, og noget kunne tyde på, at yderområderne ikke har været helt udbygget; sand og vand kan her have vanskeliggjort opførelse af boliger¹⁵.

Hvorledes grundene har været udstykket, får man en antydning af, da en borger 1414 bortskøder sin gård, der opgives at være 18 al. bred og $56\frac{1}{2}$ al. lang. Skødet er medbeseglet af borgmesteren og 5 rådmænd¹⁶). Har man i Landscrona ved grundlæggelsen, som så almindeligt i den senere middelalders stæder, foretrukket forholdsvis *smalle, men dybe grunde*?

Medens kongen overlod til karmelitterne selv at opføre deres bygninger, som det nu måtte passe dem bedst, og borgerne selv havde ansvar for kirke, rådhus og helligåndshus, var til gengæld et så vigtigt bybygningselement som *befæstningen* et oplagt statskrav. Da Landscrona var blevet „stiftet og optaget“, kan kong Erik meget vel formodes allerede da at have været betænkt på at sikre sin nye by ved befæstningsanlæg. Det var tider, da magten over landsdele og lande beroende på besiddelsen af borge og befæstede stæder, og at kong Erik, med hele sit syn på Øresunds betydning, gerne så netop sundets kyster spækket med begge dele, er kun såre naturligt. Da Landscrona ved tiden 1410–12 blev til, var angreb fra svensk side i disse unionens trygge år usandsynligt. Eneste tænkelige fjende af betydning måtte hansestæderne være. Som følge af kong Eriks handels- og købstadspolitik opstod tidligt et spændt forhold til denne farlige magtfaktor, og allerede 1415 kom kongen på krigsfod med stæderne. *Er befæstningen af Landscrona først sat i gang ved denne tid?*

Umiddelbart efter denne krigs begivenheder og erfaringer sørgede han i al fald for at få styrket den vigtige øresundsby Malmøs befæstning med en mur ud mod Stranden¹⁷). Der er imidlertid også en anden mulighed. Thi hvis Huitfelts beretning om, at hanseaterne 1428 plyndrede og brændte byen, er rigtig, har man vanskeligt ved at tro, at Landscrona da har været befæstet. Har kong Erik først efter 1428 taget fat på befæstningsarbejdet? Givet er kun, at *Landscrona senest i 1430'erne må have været i orden som fæstningsby*. Thi 1438 begravedes i byens kirke Bertel Schoeneweder, en mand, der førte våbenskjold med hjelmmerke, ved sin død var borgmester og tillige „Capitaneus“, d.v.s. stadens kommandant.

Hvorledes befæstningsanlægget var i dets første skikkelse, dets fortifikatoriske teknik, bl.a. voldprofil, grav- og portforsvar, vides ikke, kun at byen værnedes mod landsiden af en vold med foranliggende grav, fra Vesterport strækkende sig i en stor knækket bue uden om staden og tillige langs et stykke af kysten til Mølleporten. Af voldanlægget er en rest kommet for dagen, der viser kampestensfundering på voldens inderside og en kun 4 m bred grav foran¹⁸). Herfra og til Vesterport løb en mur. Befæstningslinien var brudt af 6, mulig 7, portåbninger. Interessant er strandmuren, hvorom desværre intet af værdi vides. Den har øjensynligt været langt kostbarere at opføre end vold og grav. Men når man her, som i Malmø, satte sig i så stor en ekstra udgift, kan grunden kun være den, at murværk regnedes for et bedre værn over for de „bøsser“, kanoner, som også skibe dengang kunne være udrustet med. Har Landscronas strandmur lignet Malmøs, var den et anseligt foretagende, 9 alen (c. 6 m) høj og 3 sten (c. 85 cm) tyk¹⁹). At den har været forsynet med tinder eller skydeskår og øverst haft en løbebro, skyttegang, må man vel gå ud fra. Både civile og militære byggeforetagender har været kostbare og byrdefulde nok for det unge bysamfund. I hvilket omfang kong Erik har støttet økonomisk, vides ikke, men alene opførelsen af den meget store kirke har man vanske-

ligt ved at tro borgerskabet har kunnet klare alene, så meget mindre som kong Erik selv må have været indforstået med, måske endda anbefalet, det store og kostbare byggeri. Det ret store stillede befæstning af staden har borgerne forøvrigt sikkert selv måttet yde deres bidrag til, som borgerne i Malmø til stadens mur.

Da det hele byanlæg stod færdigt, må dets ophavsmand have været tilfreds med sit værk. Ved hans kære Øresund havde næringslivet fået et nyt centrum og hans magt over sundet et nyt støttepunkt.

Trods de store lakuner i vort kendskab til Erik af Pommerns Landscrona tegner sig dog et i hovedsagen klart billede af, hvorledes han har ønsket, den skulle blive.

Efter alt at dømme havde Landscrona været en succes og har kun kunnet bestyrke kong Erik i troen på Øresunds muligheder. Få år efter at have grundlagt denne nye by forfulgte han, med vanlig energi, sin sundpolitik, da han 1419 fravristede Roskilde bispemændene København og lagde den ind under kronen. Et vigtigt mål var nået! Veloplagt og fortrøstningsfuldt kunne han derefter gå i gang med et nyt øresundsanlæg — HELSINGØR på sjællandsiden ved indsejlingen til sundet nordfra, som søsterby til Helsingborg lige overfor og som denne by værnet af en borg.

Såvel borg som by er født af den store, men ikke ufarlige plan, han helt fra 1423 havde syslet med – at lægge en told på alle de skibe, der passerede sundet. Men han forstod også, at denne told naturligt måtte opkræves ved sundets smalleste sted, og tillige, at dens virkeliggørelse ville kræve et nyt militært støttepunkt her. Helsingborg slot alene slog ikke til. Så var det da kong Erik ved denne tid påbegyndte opførelsen af en stærk borg, yderst på pynten mellem Øresund og Kattegat. I al fald tildels har den være færdigbygget 4 år efter. Borgens navn blev *Krogen*, det senere Kronborg.

Allerede da grunden udgravedes til Krogen fandtes, og fra

gammel tid, en bebyggelse, *Ørekrog*, hvis beliggenhed dog er vanskelig at påvise. Har den ligget på nuværende Helsingørs plads eller længere mod syd, i retning af den gamle borg Flynderborg?²⁰) Den var fiskerleje og færgested, med egen kirke, St. Olai, og må i begyndelsen af 15. årh. have haft en vis anseelse. Derom vidner også, at kongen 1420 havde stiftet et Franciskaner (Gråbrødre) kloster — og, muligt 5 år efter, et Dominikaner (Sortebrødre) kloster. Hvad lå nærmere for kong Erik end at organisere et virkeligt bysamfund her, skabe en ny søfartsby ved Øresund, forsynet med rigtige købstadprivilegier! Det skete 2. juni 1426, og i privilegiebrevet beretter kongen, hvorledes „for os og vort Råd har været vore elskelige Borgere og Bymænd af Ørekrog og have os bedet besørge og betragte den med Privilegier og Frihed“, og der tilføjes, „efter at vi ville, at de dér, paa Krogen, skulle flytte at bo og *dér en ny Købstad bygge*“. Ved „Krogen“, et areal kongen må have haft rådighed over, forstås både borgens og den nye købstads plads²¹). Når kongen var så interesseret i en købstad netop her, var det også, fordi dens havneforhold ville være betydeligt bekvemmere end Helsingborgs til toldopkrævning. Meget tidligt opgaves navnet Ørekrog til fordel for byens nuværende navn, Helsingør.

Modsat Landscrona er i Helsingør gadenettets hovedtræk vel bevaret som kærnen i den nuværende by — området mellem Stengade i syd og Sudergade i nord, medens Fiolgade og Sofiegade synes at have begrænset byen mod vest og øst. Som i Landscrona er byplanen bygget over to hovedfærdsselsårer, der må formodes fra gammel tid at have trukket deres spor igennem terrainet her — en vest-østgående, der blev til Stengade, og en syd-nordgående, St. Annægade. Begge har til lands bragt byen i forbindelse med omverdenen. De øvrige gader løber parallelt med de to hovedgader, af hvilke Stengade dog var langt den fornemste, også den bredeste. Gaderne skærer hinanden under tilnærmelsesvis rette vinkler, omsluttende karréer af næsten samme størrelse og af kvadratisk form. Den tekniker, der må have udstukket gade-

Helsingør ved 1670. Efter Resen.

nettet, har anderledes korrekt end det var sket i Landscrona, fulgt *skakbrætsystemet*. Alene dette giver kong Eriks Helsingør rang blandt Europas middelalderlige stæder, planlagt af nyt.

Hvor de to hovedgader mødes, opstod byens borgerlige og kirkelige *centrum*, med rådhus og kirke. *Men man savner ganske enhver anden købstads adelsmærke – torvet²²*). I programmet for stadens anlæggelse har krav om torv manglet – og åbenbart med forsæt. Thi den nye by lå i en tyndt befolklet, skovrig egn. Den savnede opland! Ingen bondehandel af betydning var at forvente, og byen måtte i egenligste forstand leve af havet! Den havde sin havn, der forøvrigt kunne volde vanskeligheder nok. Men den var der, og fra byen var nemme og bekvemme forbindelser til den ad de talrige smågader, der fra Stengade førte ned til kysten (Strandgade er langt senere) og mere eller mindre i forlængelse af de syd-nordgående gader.

Interessant er den *udstykning*, der den dag i dag præger den østligste af karréerne syd for Stengade med de smalle, dybe grunde ned til Stranden. Og hvad *bebyggelsen* angår, da ønskede byens grundlægger stenhuse opført. I privilegiebrevet får de, der

byggede så solidt, 10 års skattefrihed, de, der opførte træhuse, kun 5 års. Af stenhuse fra kong Eriks tid kendes dog ingen. Senere kom de, og så talrige, at de må formenes at have givet Stengade dens nuværende navn.

Helsingør blev en åben by. Med Krogen som magtens symbol har kong Erik ment, at hans nye stad kunne klare sig uden befæstning, kun plankeværker markerede dens grænser.

Heller ikke Helsingør blev nogen skuffelse for sin kongelige ophavsmand. Den trivedes og rummede ved århundredets slutning et folkerigt og velstående bysamfund. Dertil bidrog vel nok i første linie sundtolden, der bragte så mange skibe og skibsbesætninger i forbindelse med byen, men også den sikkert talstærke garnison på Krogen. Af betydning var det tillige, at kong Erik havde forsynet den med ikke mindre end 3 klostre. Til Franciskanerklosteret nord for bygrænsen (ved nuværende Marienlyst slot) og Dominikanernes vestligst i staden, føjede kong Erik 1430 et Karmeliterkloster nord for St. Olai kirke. For uden *søfartsby*, *sundtoldby* og *garnisonsby* var den en, i forhold til sin størrelse, udpræget *klosterby*. Men torveby var den altså ikke! Skulle der handles, måtte det foregå på byens gader, og af dem gav Stengade bedst plads til skure og boder.

Erik af Pommerns tredje byanlæg, MARIBO, blev til helt uden forbindelse med hans øresundspolitik som et ganske isoleret fænomen, opstået som *klosterby*.

Klosteret, der tilhørte Birgittinerordenen, havde fået sin plads udlagt i den sydlige udkant af landsbyen og kirkebyen Skemminge, der lå midt i det frugtbare Lolland, i et idyllisk landskab og tæt ved den smalle tange mellem Maribo nørre og søndre sø. Allerede dronning Margrethe tænkte på at få sine kære Birgittinere anbragt i denne egn, men nåede det ikke. Også kong Erik var en ven af denne orden, og både derfor og af pietet mod sin „moders“ minde arbejdede han videre med tanken. I året 1416

kan klosteret regnes for endeligt stiftet og fik, efter himmeldronningen, navnet Mari(e)bo²³.

Til dets omfangsrige besiddelser hørte også Skemminge med kirke, og til støtte for den nye stiftelse ville kong Erik ophøje landsbyen til købstad. *Den 27. sept. 1416 kundgør han, at „i Skemminge må bygges en Købstad“*, og han giver den samme privilegier som de andre lollandske købstæder²⁴). Efter kundgørelsens ordlyd er det klosteret, han „under“ at „bygge“ den nye by, der et par år efter, 1418, ved pavelig bevilling fik klosterets navn. Kong Erik bliver da, sådan set, kun den, der har *foranlediget* købstaden Maribos tilværelse. Men levende interesseret, som han var i alt købstadvæsen, kan det med grund formodes, at han har givet klosterets ledelse praktiske råd og anvisninger, ja, måske endog stillet en byplantekniker til rådighed. Det kan ikke have været ham ligegyldigt, hvordan den nye købstad kom til at se ud!

Thi hvad nu skulle ske var en *omformning af Skemminge fra landsby- til bystruktur*.

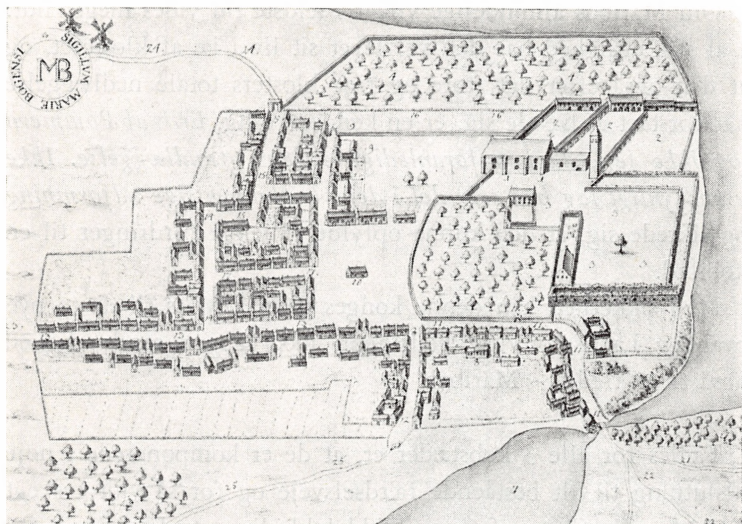
Sammenligner man planen over den nuværende by med den ældste kendte byplan, Resens fra 1670'erne, genkender man i denne sidste, foruden torvet, det væsentligste i det den dag i dag bestående gadenet. Stadig er den vestøstlige færdselslinie, nuværende Østergade, den dominerende – sikkert selv et stykke af en meget gammel landevej gennem Lolland. Også Nørregade er der, hvorimod Søndergade på Resens kort banede sig vej syd på i et kraftigt knæk, og først senere er blevet rettet ud. De sædvanligt påkrævede forbindelseslinier mod de 4 verdenshjørner var følgelig i orden. Af sekundære gadestrøg fandtes alt i 17. årh. nuværende Graabrødrestræde, Rosengade og Torvegade. *Der kan ikke være tvivl om, at Resens plan i sine afgørende hovedtræk tegner for os et billede af den ved 1416 til købstad forfremmede landsby Skemminge.*

Uvilkårligt spørger man: Kan der bag købstaden Maribos ældste kendte byplan spores træk af vejnettet fra landsbytiden?

Så meget vides, at Skemminge har været intimt knyttet til den vigtige tværgående lollandske landevej. Men det forekommer usandsynligt, at den har kunnet dække over et så stort område, Maribo i 17. årh. — og formentlig helt fra sin grundlæggelse — omfattende. Kirken, hvis fundament er nylig er fremdraget under Olsens Hotel på torvets nordside, må formentlig have haft en central beliggenhed i landsbyen. Denne må i så fald have bredt sig dels langs landevejen — dels på begge sider af Nørregade og ned mod Nørresø. Selve Nørregade, der i 17. årh. førte ud til byjorderne, kan muligvis tænkes at være så gammel, at den går tilbage til landsbytiden. Med fuld sikkerhed her er det dog kun den gamle landevejsgade, der kan stemples som et levn af Skemminges vejnet. Syd for den er alt, såvidt det kan skønnes, nyt.

Meget tyder da på, at et betydeligt areal, langt større end den gamle landsbys, er stillet til rådighed for den vordende købstad, og at *en virkelig planlægning har fundet sted*, i al fald på hele området syd for landevejen. Klosterets fæstebønder, deres gårde og huse har man åbenbart ladet være i fred og har ikke villet omregulere småveje og stier her — ganske som tilfældet synes at have været ved fiskerlejet Søndre Sæbys inkorporation i Landscrona.

Før man tog fat på planlægningen, måtte det overvejes, om den nye by skulle befæstes eller ikke. Man valgte at gøre denne beskedne indlandsby til en åben by. Dens centrum blev det store *torv* med rådhus, og med intim forbindelse med den gamle landsbykirke, der nu blev ophøjet til købstadskirke. Torvet blev lagt ud fra den til hovedgade forfremmede gamle landevej og syd for denne. Det fik rektangulær form, mod vest begrænset af klosterområdet og mod østsiden brudt af den gamle Torvegade. Det forsynedes med et par gadetilløb i hjørnerne, Nørregade i nordvest og nuværende Graabrødregade til Klosterporten i sydøst. Alene i kraft af sin størrelse er dette torv vidnesbyrd om, at man ventede sig noget af den nye by. Det er

Maribo ved 1670. Efter Resen.

torvet, der her – som normalt i alle andre middelalderbyer – markerer Maribo som købstad. Her skulle bønder fra omegnen kunne afhænde deres egne varer og tilegne sig andre, som de havde brug for i det daglige.

Udover torvepartiet, med dets klare, overskuelige udformning, blev det kun området øst og sydøst for dette, der blev genstand for rationel planlægning. Og denne er kun tildels baseret på udlægning af firkantede karréer. Antagelig har det relativt lille område her ikke tilladt den gennemførelse af skakbrætprincippet, der ellers var tidens løsen.

For virkelig at kunne fungere som købstad måtte den først og fremmest optage i sig købmænd og håndværkere til at betjene klosterets ret talrige befolkning med dets brødre og søstre. *Bebyggelsen* måtte blive en helt anden end den gamle bondeby, efterhånden som tilflyttere opførte købstadagtige gårde og huse efter deres behov. Langsomt er bondebyen gået i opløsning og blevet købstadmæssigt bebygget.

Om Maribos almindelige vilkår i ældste tid vides meget lidt. I al stilfærdighed har den vel levet sit liv i læ af klosteret, og at den også efter det store og rige klostres totale nedlæggelse har forstået at hævde sig, er en kendsgerning. *Erik af Pommern tog ikke fejl, da han foranledigede dens grundlæggelse. Ikke usandsynligt tog han selv del i dens byplanmæssige udformning og sikrede sig, at den kunne opfylde rimelige fordringer til en købstad.*

Med sikkerhed kan denne konges navn knyttes til de to nye byanlæg Landscrona og Helsingør, med megen sandsynlighed også til et tredje – Maribos.

Fælles for alle 3 købstæder er, at de er komponerede i nøje tilslutning til alt bestående færdselsveje og for så vidt i slægt med de allerfleste af vore middelalderlige stæder. Basis for både Helsingørs og Landscronas byform er den lange kystlinie, som hovedgaden følger. Indlandsbyen Maribos struktur er bestemt af hovedgaden, der forløber midt ned gennem byen med bebyggelse herudfra til begge sider.

Det i sin art mest fuldkomne anlæg er Helsingør, trods det manglende torv og kirkens på forhånd givne beliggenhed. Ikke destomindre er her søgt tilvejebragt *en stor bebyggelsessammenhæng i een støbning, med byområdet opdelt efter skakbrætprincippets retvinklet krydsende gader*²⁵). I Landscrona er dette princip ganske vist fulgt mindre strengt, men her møder os et andet karakteristisk træk – det store, nærmest kvadratiske torv for sig og den nyopbyggede kirke med kirkegård for sig. *Kirke og torv er følgelig her behandlet som to isolerede selvstændige byelementer, ganske som i det halvandet hundrede år ældre Køge.* Som eneste af de 3 byer, der er fæstningsby, er den noget for sig, med sin skarpe grænse ud mod omverdenen, modsat de to andres mere flydende. Og vel er Maribo den, der mindst korrekt følger skakbrætprincippet, men den har sit klart og

præcist udformede, her rektangulære *torv med gadetilløb i hjørner*, som tilstræbt også i Landscrona.

Disse 3 specielle træk burde da være dem, der karakteriserer dansk bybygning, som den under højeste kongelige beskyttelse praktiseredes i begyndelsen af 15. årh. De afslører, at Helsingør, Landscrona – og Maribo – *alle er børn af tidens internationale gotiske bybygningskunst*, om de end ikke alle er lige klare udtryk for dens intentioner.

Hvorledes dette afstammings- og afhængighedsforhold er at forstå, og hvor i den store verden det tydeligst giver sig til kende, kræver en kort redegørelse for middelalderens bybygningshistoriske udvikling.

Efter det vestromerske riges undergang fulgte mørke forvirrede århundreder, til højmiddelalderens kulturelle blomstring sætter ind ved år 1100. Først fra og med 12. årh., da man atter følte sig økonomisk og administrationsmæssigt stærk nok dertil, begyndte nyanlagte byer at skyde frem, tidligst i Frankrig, snart i de andre lande – også i Danmark. Men da var forlængst den fornemme, geometrisk og monumentalt betonedede hellenistisk-romerske bybygning næsten glemt. Hvad nu kom til at præge bybygningen, og her specielt byplanlægningen, var i første linie krav om *en bekvem form for udstykning i byggegrunde*. Det førte næsten af sig selv til anvendelse af skakbrætprincippet med kvadratiske eller rektangulære karréer — om end ikke praktiseret i alle nyanlagte stæder, så dog i mange af dem²⁶).

Det siger sig selv, at med et så enkelt program måtte en vis ensartethed blive følgen. Og dog – fra egn til egn og fra land til land gør alligevel mangfoldige variationer sig gældende såvel i højmiddelalderens mere romansk prægede stæder som i de følgende århundreders gotiske. Det må jo aldrig glemmes, at hver by for sig er en individuel organisme, med sine egne, ganske særlige forudsætninger.

Og dog – *det er så afgjort i Tyskland, man finder nyanlagte*

stæder beslægtede med Erik af Pommerns, hovedsagelig i de talrige nygrundede byer i de slaviske egne øst for Elben, hvor efterhånden ikke mindre end 300 nye byanlæg blev til. Langt de fleste stammede fra 12.-13. årh., idet nyanlæg i de to følgende årh. bliver stadig sjældnere. I disse østtyske byer findes de bybygningsmæssige hovedtræk, der er karakteristiske også for Erik af Pommerns byer, som de havde været det også for Køge²⁷.

Uvilkårligt må man spørge: Hvem har haft ansvaret for tilrettelæggelsen af disse 3 danske byanlæg?

Det drejer sig her om to ting. Administrationen af det hele foretagendes økonomi med udlodning af byggegrunde m. m. Men dernæst om den tekniske leders indsats — udstikning i terrainet — selve byplanlægningen, med placering af de vigtigste byelementer: gader, torv og kirke, eventuelt befæstning.

Om alt dette ved vi intetsomhelst for Danmarks vedkommende, noget mere om, hvorledes det gik til i andre lande, fornemmelig i Frankrig, England og Tyskland. I de to første lande synes det at have været almindeligt, at vedkommende bygherre — en verdslig eller gejstlig fyrste — udnævnte en kommission til at varetage *administrationen* og her ikke mindst fordelingen af grundene, hvilket hverv kunne være overladt til enkeltmand, i Frankrig en „lottiseur“. I Tyskland overdrog vedkommende fyrste til en eller to „lokatores“ fuldmagt til at indrette pågældende stad. Hans opgave var at opdele byområdet, planlægge gader og karréer og få folk til at flytte til den nye by²⁸).

Unægtelig — det hele ligger noget uklart!

Og dette gælder specielt den rent tekniske side af sagen. Selvom disse ret skematiske byplaner ikke har synderligt med begrebet kunst at gøre. Givet er, at deres udformning dog må have krævet teknisk uddannelse, i al fald i landmåling. Og skulle byen befæstes, var fortifikatorisk indsigt nødvendig. Det er jo muligt, at en tysk lokator har kunnet beherske begge dele. Man kommer i al fald næppe udenom, at *udstikning i terrainet af den vordende by og dens byplans udformning må have væ-*

ret enkeltmands værk, selvom han kan have haft administrative hverv ved siden af. Det turde tillige være utænkeligt, om der ikke fra første færd har foreligget en plan udarbejdet, svarende til, hvad der skete før opførelsen af tidens arkitektoniske storværker – kirker, klostre og borge.

Medens den antike verden havde haft bytænkere, der teoretisk arbejdede med at skabe „den ideale by“, er det netop karakteristisk for middelalderen, at – udover hvor det gjaldt et byelement som befæstningsanlæg – kendte disse århundreder intet til sådanne teoretikere. Man planlagde og indrettede nye byer på grundlag af en løbende mundtlig tradition, beriget ved selvsyn og egenerfaringer²⁹). Først fra midten af 15. årh. træder i Italien med den gryende renaissance højtbegavede mænd frem, der optager den afbrudte tråd fra antikkens dage og atter søger at tænke sig til, hvorledes en idealby rettelig burde være³⁰).

Om fremgangsmåden ved anlæggelsen af de 3 danske byer ved vi faktisk intetsomhelst. Har man fulgt den, der praktiseredes i Tyskland? Det er jo muligt, men kan ikke bevises. Uvil-kårligt tænker man dog på den Bertel Schoeneweder, der i 1430'erne døde som borgmester og kommandant i Landscrona. Kan han have haft en lokators stilling? Om den rent tekniske fremgangsmåde får vi måske en antydning fra Christian II's anlæggelse af Ängelholm i Skaane et hundredår efter. „Denne Bys Omkres og Grænses lod (Kongen) afmærke med en Plovfure og lod Gaderne udstikke“³¹). Dette er rene ord, ikke til at tage fejl af! Her har i middelalderens sidste slægtled en rationel planlægning af en ny stad fundet sted – og gennemført *i eet træk*. Er det utænkeligt, at vi her står foran en tradition, der kan gå langt tilbage i tiden, langt længere end til Erik af Pommerns dage? Dette kan i al fald støttes af den mærkelige oplysning om indpløjningen af byområdet. Thi dette var i antik tid romernes fremgangsmåde, når de under udfoldelse af et vidt-løftigt religiøst ceremoniel anlagde nye stæder³²).

Er Helsingør, Landscrona – og Maribo – startet på samme måde som Ängelholm?

Men hvem der har været den teknisk sagkyndige, ved vi altså ikke. Som vor middelalderlige bygningskunst endnu langt op i 15. årh. er anonym — end ikke navne på bygmestre, kongerne benyttede, er os bekendt — er også tidens byanlæg det. En ingeniørstand var endnu ikke til. Ingeniørarbejder af allehånde art varetoges dels af militære, dels af civile, og af disse sidste har landmålere — geometre — været meget nødvendige i det daglige, ligesom mange har været arkitekter. Ud af disse forskellige grupper af teknisk sagkyndige opstod, men først i 17. årh., en virkelig ingeniørstand³³).

Som alt nævnt — at anlægge en by, ja! selv en ny bydel, er et stort og krævende foretagende. Også i vore dage. Og man har vanskeligt ved at forestille sig, at selve grundlæggelsen i hine fjerne tider har kunnet foregå i stilhed. Når det ved stiftelsen af Landscrona hedder, at det sker „Gud til Hæder og os, vore Efterkommere og vort Rige Danmark til Gavn og Bistand“, er det mere end en formel. Det viser, hvor alvorligt og ansvarsbevidst man så på en sådan opgave! Uvilkårligt tænker man sig, at grundlæggelse af en ny by er indledet med en højtidelighed af en eller anden art og vel også med gejstlig medvirkning. For kong Eriks 3 nye byer foreligger ganske vist intet herom, men da Ängelholm blev udpløjet, var det i kongens nærværelse og „i Paasyn af en stor Menneskemængde ,der var strømmet til“. I datidens katolske Danmark ville også kirkens medvirkning ved en sådan begivenhed være en såre naturlig ting.

At noget tilsvarende til, hvad vides og kan antages at være sket i Ängelholm, har fundet sted, også da Landscrona, Helsingør og Maribo blev til, vil man gerne tænke sig.

NOTER

- 1) H. Matthiessen i *Architekten XXIII*, p. 349ff.
- 2) Vilh. Lorenzen i: *Drømmen om den ideale By*, 1947, p. 51 f.
- 3) Vilh. Lorenzen i: *Vore Byer I*, 1947, p. 28.
- 4) Dertil kan føjes omreguleringen og udvidelsen af *Tønder*, formentlig foretaget af hertug Abel c. 1240. Vilh. Lorenzen i: *Tønder gennem Tiderne I*, 1943, p. 32 ff. Tønder var indlandsby, men med flodhavn.

- 5) Kr. Erslev: Erik af Pommern, 1901, p. 145 ff.
- 6) I tiden mellem Erik af Pommern og Christian IV er af kongelige nyanlæg de to skånske stæder: Lundertun, grundlagt 1510 af Kong Hans og af Kristian II 1516 flyttet til Ängelholm, for en gangs skyld fra kyst ind i landet. Vilh. Lorenzen: Vore Byer I, 1947, p. 28 f.
- 7) Kr. Erslev: Rep. III, nr. 5246. – Jvf. H. Wählin: Landscrona forna kyrka, 1939, p. 3.
- 8) Velvilligst meddelt af museiintendent H. Nielsson, Landscrona.
- 9) Acta pont. Daniæ II, no. 1212 – Om de to navne se: H. Wählin i: Skåne Hembygdsförbunds årsbok, 1940, p. 112 f.
- 10) H. Wählin: Anf. v. p. 3 ff.
- 11) Kr. Erslev: Rep. nr. 7317.
- 12) Kr. Erslev: Rep. nr. 7728.
- 13) H. Wählin: Anf. v. p. 17 ff.
- 14) Velvilligst meddelt af museiintendent H. Nielsson, Landscrona.
- 15) H. Wählin: Anf. v. p. 13.
- 16) Kr. Erslev: Rep. nr. 5481.
- 17) Kr. Erslev: Anf. v. p. 17, 133. – H. Wählin: Anf. v. p. 90.
- 18) Velvilligst meddelt af museiintendent H. Nielsson, Landscrona.
- 19) Kr. Erslev: Anf. v. p. 133.
- 20) L. Pedersen: Helsingør i Sundtoldtiden, 1926, I, p. 18 f.
- 21) L. Pedersen: Anf. v. I, p. 20.
- 22) L. Pedersen: Anf. v. I, p. 418.
- 23) Vilh. Lorenzen: De danske Klosters Bygningshistorie IV, 1922, p. 9 ff.
- C. C. Haugner: Maribo Historie II, 1938, p. 11 ff.
- 24) Kr. Erslev: Rep. nr. 5607.
- 25) Jvf. A. E. Brinckmann: Deutsche Stadtbaukunst der Vergangenheit, 1921, p. 16 ff.
- 26) P. Lavedan: Histoire de l'Urbanisme I, 1926, p. 281 ff, 502.
- 27) P. Lavedan: Anf. v. p. 424 f. – A. Christen: Zur Entwicklungsgeschichte des Stadtbaus, 1945, p. 27 ff. – Jvf. H. Matthiessen, Anf. arb.
- 28) P. Lavedan: Anf. v. p. 310. – A. Christen: Anf. v. p. 28.
- 29) A. Christen: Anf. v. p. 65.
- 30) Vilh. Lorenzen: Drømmen om den ideale By, 1947.
- 31) Vilh. Lorenzen: Vore Byer I, 1947, p. 29.
- 32) P. Lavedan: Anf. v. p. 177 ff.
- 33) Vilh. Lorenzen: Axel Urup, 1953, p. 11 f.

BRANDEN I HILLERØD DEN 17. APRIL 1716

Af H. D. SCHEPELERN

Som de fleste andre danske provinsbyer er også Hillerød i ældre tid hjem søgt af gentagne ildsvåder¹⁾), hvoraf flere så alvorlige, at man kun undrer sig over, at byen dog endnu i hovedtrækkene har bevaret præg af sin fortid.

Medens ildebrandene i 1692, 1733 og 1834 så at sige er mærkepæle i byens historie, er den brand, som her skal behandles, ikke hidtil omtalt i den lokalhistoriske litteratur, ja synes faktisk rent glemmt. Imidlertid er det sikkert, at byen har været hjem søgt af mindst een ildebrand ind imellem de større katastrofer i 1692 og 1733; det fremgår med al ønskelig tydelighed af en indstilling fra amtmand Gramm i anledning af den kongelige kros nedlæggelse i 1732. En vang øst for byen, der var bleven henlagt under kromanden, skulle i denne anledning tilbagegives til byen²⁾), som trængte dertil, idet den siden Frederik III's tid „tvende gange med ildsvåde er bleven hjem søgt“. Den ene af disse brande må være den store brand i 1692, den anden har man hidtil tidsfæstet til 1698 på grundlag af en oplysning i Hofmanns supplement til Pontoppidans „Danske Atlas“³⁾); stedet virker imidlertid noget løst underbygget, idet f. eks. branden 1692 ikke omtales blandt hovedbegivenheder i byens historie. Om nogen brand 1698 foreligger heller ingen yderligere oplysninger, hvorimod der i rigsarkivet, under sager fra sjællandske renteskriverkontor, ligger en pakke „blandede akter“ vedrørende forskellige købstæder, og heriblandt en sag omhandlende ildsvåder i Ringsted og Hillerød i 1716. Da også de officielle regeringsprotokoller „Sjællandske Registre“ og „Sjællandske Tegnel-

ser" omtaler erstatninger til de brandlidte borgere i Hillerød omkring den tid, er der ingen tvivl om, at de to ildsvåder, som amtmanden omtaler i 1732, er indtruffet henholdsvis 1692 og 1716.

Udførligst besked om sidstnævnte brand får vi gennem den førnævnte pakke „blandede akter“, men det ville være formålsløst her at aftrykke hele sagen, der omfatter en række embedsskrivelser holdt i den gængse kancellistil. Af skrivelserne fremgår det, at indbyggerne ligesom i 1692 indsendte bønsskrift til kongen, og at denne „allernådigst haver resolveret og bevilget, at de afbrændte må nyde ti års frihed for alle ordinære og ekstraordinære skatter, så og for consumption,⁴⁾ så vel som lade sætte bækken for kirkedørene“. Da begivenheden indtraf midt under den store nordiske krig,⁵⁾ har fritagelsen for skatter også omfattet den ekstraordinære skat „krigsstyr“, så at det efter tidens forhold var en betydelig lettelse, der ydedes fra kongens side.

Ansøgningen har været indsendt gennem den øverste leder af sjællandsk lokaladministration, stiftsbefalingsmanden, gehejmeråd Otto Krabbe, til hvem også rentekammerets meddelelse om kongens resolution af 15. februar 1717 blev sendt med ordre til at lade den gå videre til rette vedkommende samt at lade byfogeden udnævne fire eller seks dannemænd og borgere, der tillige med ham kunne foretage en beregning over, med hvilke beløb de enkelte skadelidtes konsumtion ville være at afkorte i amtets kasse. Det er denne sidste ordre, som har foranlediget udfærdigelsen af det blandt de nævnte dokumenter, der idag har størst interesse for Hillerøds historie, nemlig en fortegnelse over de brandlidte. Denne fortegnelse åbner mulighed for en omtrentlig placering af de afbrændte ejendomme, hvorfor den her gengives i sin helhed, dog i let omskrivning til mere nutidig stavemåde.

De forulykkedes Skades Lidelse den 17: April 1716

1. *Sven Laurson* mistede udi Ildebranden 11 Fag Huus til Gaden og 10 Fag til Gaarden, saa vel som en Del indehavende Gods, Korn og Hø. Denne Mand nærrede sig af

lidet Øl- og Brændevins Salg samt med Grovbrøds Bagning og Vognmands Rejser, ved hvilket Consumptionen har kunnet beløbe sig i Aar: 58 Rdl.

Sven Laursen godtgøres udi 10 Aars Consumptions Frihed: 400 Rdl. Aarlig: 40 Rdl. Krigsstyr: 2 Rdl.

2. *Augustus Hjulmand* mistede 9 Fag Huus til Gaden og 15 Fag i Gaarden foruden led en stor Skade paa indehavende Gods og Tømmeratzier, som han skulde fortsætte sit Haandværk med, saa han led saa meget Skade som ermeldte Sven Laursen. Næret sig ellers alene af sit Haandværk, hans Consumption kan beløbe sig for et Aar: 24 Rdl.

Augustus Hjulmand ligesom den forrige 400 Rdl. Aarlig: 40 Rdl. Krigsstyr: 3 Rdl.

3. *Ingemand Jensen* 5 Fag Hus til Gaden og 5 Fag i Gaarden. Brugte Øl og Brændevins Salg og Vognmands Rejser, hans Consumption kan beløbe sig et Aar: 58 Rdl.

Ingemand Jensen: 280 Rdl. Aarlig: 28 Rdl. Krigsstyr: 2 Rdl.

4. *Johan Skiermacker, Væver*, 7 Fag Huus til Gaden og 7 Fag i Gaarden, led Skade paa sit indehavende Gods, ja fuldkommen saa megen Skade som Ingemand Jensen. Nærede sig af sit Haandværk, hans Consumption kan beløbe sig for et Aar: 12 Rdl.

Johan Skiermacker: 280 Rdl. Aarlig: 28 Rdl. Krigsstyr: 1 Rdl.

5. *Christen Tommesen*, mistede 5 Fag Huus til Gaden og 6 Fag Huus i Gaarden med alt hvad Boskab, saa vel som en eneste Ko han ejede, som og blev opbrændt formedelst han og Kone ikke var tilstede ved Ildebranden. Nærer sig af at han kan være i Kongl. Majt.s Stalde om Vinteren og om Sommeren nære sig med Arbejde. Hans Consumption for et Aar: 12 Rdl.

Christen Tommesen: 200 Rdl. Aarlig: 20 Rdl. Krigsstyr: 1 Rdl.

6. *Christen Madsen Blegmand* 3 Fag Huus til Gaden og 3 Fag i Gaarden, som ganske blev afbrændt. Denne Mand da den ulykkelige Ildsvaade paakom, boede paa Blegdammen uden Byen. Hans Consumption for 1 Aar: 6 Rdl.

Christen Madsen godtgjøres udi de 10 Aars Consumptionsfrihed: 80 Rdl. Aarlig: 8 Rdl.

7. *Frans Johansen* boede tilleje i samme Huus led Skade paa sit fattige Bo, hans Consumption for 1 Aar: 3 Rdl.

Frans Johansen: 30 Rdl. Aarlig: 3 Rdl.

8. *Ambtzforvalter Jacob Jørgensen* ejede 2de Lejevaaninger, som afbrændt og bestod af 13 Fag Hus til Gaden, som han udi Tingsvidnet af 25. Juni 1716 over den ulykkelige Ildsvaade har ladet tilføre at være udestaaende Sl: Hans Pederens Børns Arv i Lille Havelse, som han der udi havde indsat til Børnenes Forsikring, som Sl: Byfoged Anders Nielsen havde oppebaaret, da han var constitueret Ridefoged.

Men som Ambtzforvalteren bor paa Ladegaarden og ikke under Consumptionen er begreben, saa kan derfor Consumptionen ej anføres, dog synes det efter foregaaende kongl. Naade at han der udi kunde være lodtagen, helst som han paa Steden igjen haver opsat et skikkeligt Hus til Gaden, som til Høy Øvrigheds Behag indstilles, om han for sin Skades Lidelse af Consumptionen her i Byen maa nyde som syntes efter Proportion han kan tilkomme: 20 Rdl.

Ambtzforvalter Jacob Jørgensen: 200 Rdl. Aarlig: 20 Rdl.

9. Den ene Lejevaaning beboedes af en Snidker navnlig *Friedrich Hartmand*, som i de Tider nyelig var kommen til Byen, mistede endel sit Gods, Bruger sit Handværk, hans Consumption vil beløbe sig et Aar: 8 Rdl.

Frederik Hartmand: 80 Rdl. Aarlig: 8 Rdl.

10. Den anden Lejevaaning i samme Hus beboedes af *Olle Svendsen*, led Skade paa sit fattige Boehave, er nu Arbejdskarl, hans Consumption kan beløbe sig 1 Aar: 6 Rdl.

Olle Svendsen: Consumption i 10 Aar: 60 Rdl. Aarlig: 6 Rdl. Krigsstyr: 1 Rdl.

11. *Niels Pedersen*, Staldkarl, mistede 5 Fag Hus til Gaden og 2 Fag i Gaarden, hans Consumption kan anses: 4 Rdl.

Niels Pedersen: 100 Rdl. Aarlig: 10 Rdl.

12. *Niels Hansen Boerop* mistede 9 Fag Huus til Gaden og 6 Fag til Gaarden, bemeldte Mand er Hollænder paa Lade-gaarden og ej til Byen til Dato har svaret Consumption, men som han til Paaske agter at flytte paa Byens Grund, da syntes hans Consumption kan beløbe: 10 Rdl.

Niels Hansen Boerup: 100 Rdl. Aarlig: 10 Rrd. Krigsstyr: 8 Rdl.

13. *Edvart Dormand* beboede samme Hus, lidt Skade paa sit fattige Bo, hans Consumption for et Aar: 3 Rdl.

Edvart Dormand: 30 Rdl. Aarlig: 3 Rdl. Krigsstyr: 1 Rdl.

14. *Jochum Stridsmand* blev ruinert Overdelen af 3½ Fag Huus til Gaden, som nyelig havde sat sig ned i Byen, hans Consumption for et Aar: 4 Rdl.

Jochum Stridsmand: 40 Rdl. Aarlig: 4 Rdl.

15. *Inger Truelses* blev 3½ Fag Huus ruinert Overdelen af Skifer, hendes Consumption for et Aar: 4 Rdl.

Inger Truelses: 40 Rdl. Aarlig: 4 Rdl.

Summa: 2320 Rdl. Aarlig: 232 Rdl.

Krigsstyr foruden aarlig: 19 Rdl.

Hvormed denne Ligning efter en hvers Skades Lidelse er det retteste og ligeste efter som forhen er bemeldt til lignet, som formodes ikke med nogen billig Aarsag skal blive paaklageligt, det vi under voris Hender bekrefte og derefter underdanigst til Deris Excellence Herr Geheime Raad og Stiftsbefalings Mandens Hr. Otte Krabbis Attestering indstilles

Hillerød d. 17 Marti A° 1717

Jens Michelsen (L. S.) Anders Christensen (L. S.)

Claus Ebbesen (L. S.) Hans Jacobsen (L. S.)

Mads Rasmussen (L. S.)

At lokalisere de afbrændte ejendomme er nu ikke så ligetil. En stor hjælp får vi dog gennem en oplysning i „Sjællandske Registre“, hvor de afbrændte huse og gårde siges at være „beliggende i Mørkegade“, altså i den nuværende Østergade. Det letter arbejdet ved gennemgangen af Hillerøds ældste bevarede skøde- og panteprotokol,⁷⁾ der til alt held begynder nogle år før branden 1716. Ved at notere alle indførsler vedrørende ejendomme i Mørkegade, findes efterhånden også de fleste af de i 1716 skadelidte omtalt:

1. Litra A fol. 159²: *Sven Laurson*⁸⁾ giver den 10. december 1721 panteret i sin ejendomsgård og grund i Mørkegaden mellem Johan Skiermachers Vævers bolig på den ene og Michel Ibsens bolig på den anden side.
2. Litra A fol. 36¹: Amtsforvalter Jacob Jørgensen sælger d. 2. april 1713 til *August Hansen Hjulmand*⁹⁾ en gård . . . beliggende i Mørkegade mellem Christen Thomesens bolig og hans egne lejevåninger.
3. Litra A fol. 18¹: *Ingemand Jensen*¹⁰⁾ giver panteret i sit hus . . . d. 6. juli 1712 beliggende mellem Aguds Tømmermands¹¹⁾ bolig og Johan Weis' bolig.
4. Litra A fol. 48²: Johan Weis sælger d. 17. juli 1713 til *Johan Schermacher*¹²⁾ sit hus i Mørkegade mellem Ingemand Jensen Staldkarls bolig og Christen Blegmands bolig.
5. Litra B fol. 76: Offentlig auktion over afgangne Christen Thommesens¹³⁾ hus i Mørkegade 7. januar 1747.
- 6.-7. *Christen Madsen Blegmands* lille trefagshus synes efter branden ikke at være blevet genopført; han begravnes 6. april 1717, altså før erstatningssagen endnu er afsluttet.¹⁴⁾ Af ovenstående (nr. 4) fremgår det imidlertid, at hans afbrændte hus har ligget op til Johan Schermachers.
- 8.-10. Litra A fol. 494²: Offentlig auktion over afgangne amts-

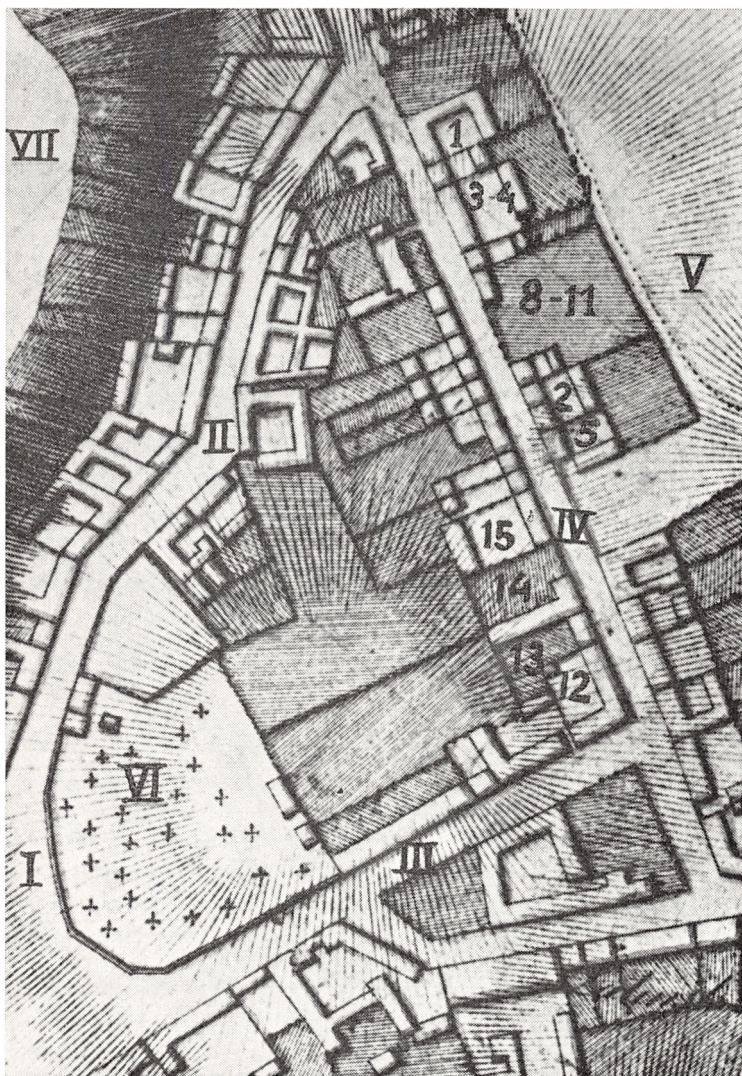
forvalter *Jacob Jørgensens* Stervboes 2 lejevåninger i Mørkegade d. 7. marts 1740.

11. Litra A fol. 95²: Margrethe Niels Spydstrups sælger til *Niels Pedersen*¹⁵) et hus i Mørkegade mellem Ingemand Jensen og Jacob Jørgensen, d. 3. juni 1716.

Det er nu muligt at fastlægge rækkefølgen af de afbrændte huses beliggenhed, som ikke svarer til den orden, hvori branddokumentet opregner dem; ved at følge disse ejendomme gennem skødeprotokollen op til 1761, da Hillerøds huse første gang vurderes til brandforsikring¹⁶) og får de matrikelnumre, som anvendtes i det følgende århundrede, kan de afbrændte huse endog nummereres. Skønt der ikke længere synes at eksistere nogen „nøgle“ til direkte identifikation af gamle matrikelnumre i Hillerød, kan det dog med sikkerhed siges at dreje sig om hele den østre side af Mørkegade (Østergade) nord for indkørslen til den nuværende Hillerød kirkegård, altså i dag husnumrene Østergade 14–28:

Gl. nr. 105,	nu Østergade 14:	Christen Tommesen (5)
„ 106,	„ „ 16:	August Hjulmand (2)
„ 107,	} „ 18:	{ Jacob Jørgensens lejevåninger (8–10)
„ 108,		
„ 109,	} „ 20–24:	{ Niels Pedersen (11) Ingemand Jensen (3) Johan Skiermacker (4)
„ 110,		
„ 111–112		

Foruden disse ejendomme nævnes tre til, som efter fastlæggelse af de gamle matrikelnumre viser sig at ligge på den modsatte side af gaden. De træffes i den ældste panteprotokol på følgende måde:

Udsnit af bykort over Hillerød, tegnet af stykjunger F. L. C. von Schmidten 1818. Nationalmuseet. De indsatte arabertal angiver den antagelige placering af de i branddokumentet 1716 nævnte ejendomme.

Romertallene angiver: I, Torvet — II, Helsingørsgade — III, Kannikkegade — IV, Østergade (tidl. Mørkegade) — V, Nuværende kirkegård — VI, Gamle kirkegård, hvor rådhuset nu ligger — VII, Slotssøen.

- 12.-13. Litra A fol. 176²: *Niels Hansen*¹⁷) [Borup] sælger sin gård imellem Knud Holgersens og Jokum Stridsmands gård d. 22. jan. 1723.
14. Litra A fol. 99²: *Joakim Stridsmand*, skomager, giver panteret i sit iboende hus i den mørke gade mellem Niels Borups gård på den ene og „min svigermoder Inger Truelses bolig“ på den anden side 21. juli 1717.
15. Litra A fol. 174²: *Inger Truelses*¹⁹) giver panteret i sit hus i Mørkegade mellem sin svoger (d.v.s. svigersøn) Jokim Stridsmand Skoemager og Anders Bendsen Staldkarls iboende hus. 17. juni 1722.

Når disse ejendomme følges op, til nummereringen begynder i 1761, kan de lokaliseres med nedenstående numre og med nogenlunde sikkerhed fastlægges i forhold til den nuværende gadenummerering:

Gl. nr. 123, nu matr. nr. 153a-b,	Østergade 1-3: Niels Hansen Borup (12)
„ 122, „ „ 153c	Østergade 5: Jochum Stridsmand (14)
„ 121, „ „ 152	Østergade 7: Inger Truelses (15)

Af disse tre ejendomme er Niels Borups gård helt ødelagt, medens Jochum Stridsmand og Inger Truelses kun har fået „ruinert overdelen“. En mulig forklaring på ildsvådens forløb er det da at tænke sig, at branden er opstået hos Niels Borup, omtrent nede ved hjørnet af Kannikegade og Østergade, samt at vinden må have været sydvestlig, med så megen vest-østlig retning, at de tilstødende ejendomme kun delvist er blevet ødelagt; at Inger Truelses hus har været tækket med skifer, har sikkert været af betydning. Men det må også skyldes vindretningen, at branden har bredt sig til den modsatte side af gaden, hvor hele husrækken er blevet fortæret. Når ilden på denne side af gaden først har taget fat ved nuværende nr. 14, og ikke har berørt nr. 12 på

sydsiden af den nuværende kirkegårdsindkørsel, støtter det dels teorien om, at vinden har været noget sydlig, dels tyder det på, at den åbning i husrækken, som stadig findes, er af gammel dato. Dette viser sig at holde stik. Østergade 12, der i 1815 købtes af kommunen og blev byens gamle borgerskole, ejedes indtil 1723 af Anders Jensen, der den 22. januar 1723 skødede den til sin genbo, førnævnte Niels Hansen Borup. Den sagdes dengang på nordsiden at støde op til Christen Tommesens pløjejord (skødeprotokol litra A fol. 182²), der altså har skudt sig ind mellem Østergade 12 og 14, ganske som kirkegårdens indkørsel den dag i dag.

Ildebranden i Hillerød i 1716 ramte især småfolk. Mørkegade blev aldrig i ældre tid noget celebret hjørne af byen, og de to bedst stillede blandt de skadelidte, Niels Borup og amtsforvalter Jacob Jørgensen, boede selv andetsteds og havde formentlig kun anbragt penge i de afbrændte huse i Mørkegade. Trods dette gennemgående indtryk af højst beskedne kår, ser vi dog i løbet af ganske kort tid de ødelagte ejendomme atter omtalt som „huse“ og „gårde“; de er altså ret hurtigt blevet genopført.

I 400-året for det kongelige mageskifte, der knyttede det ubetydelige landsbysamfund Hillerød til det kongelige slot Frederiksborg, og dermed dannede grundlaget for byens eksistens som købstad, kan det være ganske lærerigt at trække forbindelsen tilbage til byens fortid; den lokalundersøgelse, hvortil branden i 1716 har givet anledning, har ført os til byens udkant, hvor meget af det gamle landsbypræg længe kan have holdt sig. Medens kongens „tjenere“ fik skænket grundstykker på det ubebyggede terræn mellem slottet og det nuværende torv og opførte anseelige gårde, der blev til slotsgade, er den gamle landsby vel endnu nogen tid blevet liggende på det lille højdedrag sydøst for slotssøen. Vor tidligste lokalhistoriker, den originale forsker N. P. Wivel, satte sig for 100 år siden det mål at finde place-

ringen af Hillerøds oprindelige seks gårde.²⁰) Skønt han havde nu forsvundet arkivmateriale til sin rådighed og i embeds medfør kendte de gamle matrikelnumre ud og ind, har han dog næppe korrekt kunnet rekonstruere den forsvundne landsby Hillerød. Alligevel er hans tanke frugtbar: Han antager, at de gamle gårdejere har omskabt deres landsbygade til en slags købstadsgade ved at bebygge deres ledige arealer med lejehuse, som har forbundet de oprindelige gårde og således dannet sammenhængende husrækker. I det lille byområde, vi her har undersøgt, kan der virkelig påvises en vis vekslen mellem småhuse og lidt større ejendomme, og det er en kendsgerning, at der i ældre tid ofte fandtes en „gård“ og et par tilstødende lejehuse forenet under samme ejer. Ved indbyrdes handeler og udskilninger, er sådanne gamle sammenhørsforhold naturligvis i senere tid blevet udvisket; således kunne det nuværende Østergade 18 synes at ligge, hvor i 1716 amtsforvalter Jacob Jørgensens to lejevåninger havde deres plads.

Nu blev Mørkegade atter luernes rov i 1834, men alligevel har gaden en umiskendelig duft af fortid over sig. Det samme gælder Helsingørgade med den karakteristiske krumning, skønt også denne gamle gade gentagne gange er brændt. Næppe noget hus i disse gader repræsenterer uerstattelige arkitektoniske værdier, så det kan ikke være den enkelte bygning i en gade, der giver et bybillede liv og ægthedsspræg. Dette må også erkendes som et sørgeligt faktum både i mange af vore provinsbyer og i hovedstaden, hvor man kan se enkelte værdifulde, fredede bygninger føre en kummerlig tilværelse midt imellem retvinklede nybygninger og gadereguleringer. Vil man da søge at værne noget af det uforklarlige, som adskiller en gammel by fra en by uden fortid, gælder det da sikkert i højere grad, end hidtil praktiseret, om at bibeholde enkelte særprægede gadelinier og lade nybygninger i sådanne strøg holde sig inden for de dimensioner – også i højden – som ifølge glemte love blev fastlagt i en fjern fortid.

Nutidens turister kommer til Hillerød af hensyn til kongeslottet, men derfor må man ikke underkende værdien af, at den nærliggende købstad bevarer enkelte væsentlige træk af sin oprindelige struktur. Den lange Slotsgade kan vel virke noget dagligdags, men er dog et stykke typisk dansk provins. Gadetrekanten Østergade–Helsingørsgade–Torvet–Kannikegade rummer noget helt andet, der måske slet ikke er så dagligdags endda; lidt af et eventyr i dansk købstadshistorie: Den ubetydelige landsby, der blev kongeby. Denne landsby lå omkring bakken, hvor nu rådhuset knejser; den ældste landsbygades placering kan vi kun gisne om; en naturlig tanke var det at lade den følge den nuværende Østergade ind mellem de to små bakkedrag, af hvilke det østligste i dag bærer Hillerøds kapel. Op til kapellet fører nu en indkørsel, der i 1716 var en del af Christen Tommesens pløjjord; bagved lå den vang, som i 1732 gik over til byens vognmandslaug, og endnu for få årtier siden kaldtes „vognmandsjorderne“, da de afgav plads til byens nye skoler på den anden side af jernbanen. Vor lille brandhistorie fortæller, at allerede i 1716 boede to af byens vognmænd, Svend Laursen og Ingemand Jensen, på grænsen af de senere vognmandsjorder.

NOTER

1) Tre mindre ildsvåder i Hillerød i 18. århundrede, 1762, 1764 og 1788 omtales i „Hillerød By“, 1926, p. 112 og i „Hillerødbogen“, 1948, p. 301f. I Landsarkivet ligger desuden under „Sjællands Stiftamt“ en pakke betegnet „Brande i Hillerød 1750 og 1760“.

2) „Hillerød By“, 1926, p. 93 og p. 337 note 61. „Hillerødbogen“, 1948, p. 285 og p. 516 note 61. H. D. Schepelern: „Den gamle Kro ved Frederiksborg“, 1956. p. 42.

3) Tomus VI, 1774, p. 63.

4) „Konsumption“ var i enevældetiden betegnelsen for en række afgifter, der påhvilede næring, forbrug og visse varer. Det var den for småfolk mest tyngende skat.

5) Danmarks eneste avis på den tid, „Kjøbenhavns Post-Rytter“, beskæftigede sig i månederne april–juni 1716 med Frederik IV's rejse til hertugdømmerne, med krigen i Norge o.s.v. I juni 1716 vendte kongen hjem og opslog residensen

på Frederiksborg; havde han boet her, da branden indtraf, var den måske blevet genstand for mere offentlig omtale.

⁶⁾ Rigsarkivet. Sjællandske Registre 1717, nr. 94, 22. april 1717. Jvf. Sjællandske Tegnelser 1717 nr. 108, 22. april 1717 og Rentekammerets Resolutions Protocol nr. 73, pag. 339ff., relation af 8. februar 1717 med kongelig resolution af 15. februar 1717.

⁷⁾ Findes på Landsarkivet for Sjælland.

⁸⁾ Svend Laursen findes omtalt i Hillerød kirkebog 1697–1766 under følgende datoer: 24. februar 1722 (fol. 667), 2. maj 1732 (fol. 672), 28. marts 1732, da han mistede sin hustru, (fol. 697).

⁹⁾ Augustus Hjulmand døde 17. august 1721, enken 16. april 1723, deres søn 2. maj 1725 (Hillerød kirkebog fol. 666, 667, 669).

¹⁰⁾ Ingemand Jensen døde 15. august 1724 (Hillerød kirkebog fol. 668).

¹¹⁾ Må ikke forveksles med Augustus Hjulmand, jvf. Hillerød kirkebog fol. 681.

¹²⁾ Johan Skiermacker døde 25. maj 1758; i 1727 havde han mistet hustru og barn; hans enke (han må altså have giftet sig igen) døde, 65 år gl., den 16. april 1760 (Hillerød kirkebog fol. 671, 694, 695).

¹³⁾ Christen Tommesens enke døde 22. januar 1749. (Kirkebogen fol. 687).

¹⁴⁾ Kirkebogen fol. 663.

¹⁵⁾ Niels Pedersen har således først erhvervet sit hus efter branden i 1716, men overdragelsen må antages at have været en kendsgerning før denne, da han opregnes blandt de brandlidte.

¹⁶⁾ Ikke bevaret, men benyttet af N. P. Wivel (jvf. note 20).

¹⁷⁾ Niels Boerup fik et barn begravet 26. august 1723 (kirkebogen fol. 668).

¹⁸⁾ Jochum Stridsmand døde 28. oktober 1750 (kirkebogen fol. 690).

¹⁹⁾ 30. juli 1730 sælger Inger Truelses sin gård til sin svigersøn, tømmersmand Gregers Frederik Reiser (skøde- og panteprotokol litra A fol. 414¹); dennes enke, Kirsten Truelsdatter, omtales siden som gårdens ejer.

Da ejeren af nabohuset, Anders Bendsen, i 1721 giver panteret i sit hus (formentlig nuværende Østergade 9), siges det at ligge ved siden af „Knippel Konens“ gård. Det er altså muligt, at Inger Truelses har ernæret sig ved at forfærdige eller reparere kniplinger.

²⁰⁾ *Niels Peter Wivel* (1818–74), født i Hillerød, død som skolelærer i Store Lyngby, var i årene 1839 og 1846–55 ansat på Frederiksborg amtsstue. Hans „Optegnelser om Hillerød By“ tryktes som følgeblad til „Dagblad for Frederiksborg Amt“ 1868. Teorien om hovedgårde og lejehuse fremsætter Wivel i „Underholdende Læsning“ nr. 4 for onsdag den 29. januar 1868 jvf. note 16.

Fig. 1. Esirom Sø og Skipperhusene ved Fredensborg. Tegning 1821 af P. F. A. Hammerich, Det kgl. Biblioteks billedsamling.

SKIPPERHUSET

Af JAN STEENBERG

I året 1725 lod Frederik IV bygge et lystfartøj på Orlogsværftet. Holmens chef, den søkyndige admiral Ole Judichær, gennem hvis hænder de fleste skrivelser om dette skib skulle passere, kaldte det nøgternt for en pram – „den nybyggede pram, som til Esirom Sø skal forsendes“, skriver han i flere af sine breve¹). Fladbundet som en pram var fartøjet da også, hvilket var en nødvendighed, når skuden skulle stryge tæt ind under kysten ud for Fredensborg. I alle andre henseender lignede den ikke nogen pram. Den blev tværtimod en stor og såre prægtig båd. Den havde en overdækket glaskahyt, rigelig udstyret med fløjlschynder; der var en „telthimmel“ af rødt klæde, underforet med challon. Himlen bar kongens navnetræk i sølvgaloner, og kapper og gardi-

ner var kantet med sølv „udi figurer“. Skibet havde to master, både fokke- og stormast; der var en overdådighed af vimpler og flag og endda små kanoner. Sejlføringen bliver meget nøje opregnet i Holmens regnskaber, hvor det vrimler med mål på lybsk dug til storsejlet, fokken og stagejlet, samt hårdug til topflag, fløj, kongeflag og „gøs“. Således iført hele sit pragtfulde skrud ses fartøjet på en løst henkastet skitse fra 1737 i Frederik V's Atlas (fig. 2), og således har den utvivlsomt også taget sig ud under sine krydstogter over søen. Sagkyndige udtaler, at båden – skønt fladbundet som en pram — dog var fuldt sejl-dygtig; den store bredde i forbindelse med den relativ ringe mastehøjde (som er fortegnet og gjort for stor på tegningen fra 1737) skulle gøre sejladsen sikker. Der var dog plads til otte chaluproere, og det er vel tænkeligt, at kongen ofte har ladet disse otte mand træde i funktion, når sejlene blev strøget.

Fartøjet målte uden bovspryd 23 alen. Stormasten havde en højde på knap 11 alen; bredden var seks alen, og kahytten havde en længde på 10 ålen. Vi kender udseendet ikke blot fra de førnævnte regnskaber og billeder, men også fra en opmåling²), der foretoges 1790, da båden på grund af ælde og råddenskab skulle ophugges (fig. 3).

Da Frederik IV byggede Fredensborg, var lystsejladsham ikke ganske ubekendt. Vi ved, at han dyrkede den ved Frederiksborg, hvor han havde en venetiansk gondol, en rejse-souvenir fra den berømmelige tur til Italien 1708. En gengivelse af gondolen findes på Orlogsværftets modelsamling, og Frederiksborgmuseet ejer et billede fra 1711, hvor man ser gondolen sejle på Slotssøen. De første år på Fredensborg har kongen lejlighedsvis sejlet på Esrom Sø med mere beskedne chalupper, som efter brugen blot blev trukket på land. I et regnskab fra 1724 nævner klejnsmeden, at han har leveret søm til rækværket ved søen, hvor kongens chalupper blev bragt på land³). Men næste år blev tanken om det store og pragtfulde skib virkeliggjort. Den ældste skrivelse er dateret 25. marts, og da er skibet

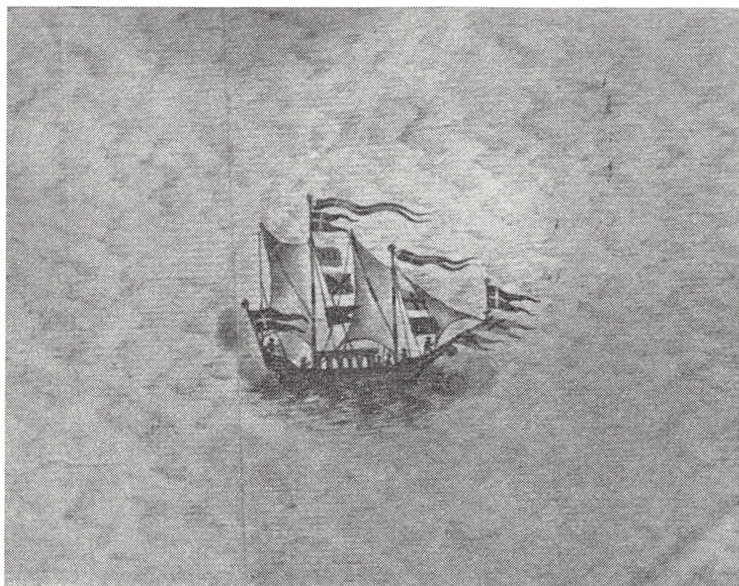

Fig. 2. Frederik IV's lystfartøj på Esrom Sø. Farvelagt tegning 1737 i Fr. V's Atlas, Det kgl. Biblioteks billedsamling.

stadig under bygning på Holmen, hvor man er i færd med tilrigningen. Ole Judichær skrev jo her — som nys nævnt — om et skib, der skulle forsendes til Esrom Sø. Endnu 19. juli samme år noterer skriveren på Holmen, at båden stadig er på Orlogsværftet. Men 27. juli 1725 skriver han om den nye pram, som for det kongelige herskab „til Esrom Sø er hensendt“. Den var altså da kommet i havn, og vi kender endda lidt til transporten fra byggepladsen til det blivende sted. I god tid, den 16. maj, havde admiral Judichær skrevet til Landetatens Generalkommissariat, at eftersom den på Holmen nybyggede lystchalup nu næsten var færdig, behøvede han en blokvogn til transporten, og han så gerne, at Landetaten fremskaffede en sådan fra sit tøjhus⁴). Allerede næste dag kunne admiralen give mesterbådebyggeren på Holmen Anders Thuresen ordre til at begive sig til tøjhuset og der få udleveret en blokvogn „at bruge til den

for det høje kongelige herskab nybyggede lystchalup at føre over land til Esrom Sø". Hvordan denne besværlige køretur er foreløbet, vides der næppe noget om. Men frem kom da båden i alle tilfælde, og den 31. juli 1725 kunne man i Holmens „Register- og Tegnebog“ notere, at der var udleveret værk, beg og tjære til den båd, man havde sendt til Esrom Sø, og som „der ved stedet igen er blevet sammensat og kalfatret“.

Ved Fredensborg havde man da truffet de første forberedelser til at bygge et større bådehus. Bygmesteren var den samme, som vi træffer overalt ved slottet i disse år, nemlig Oberlandbygmester Johan Cornelius Krieger. Den 3. juli 1725 — altså omtrent på den tid, da man kunne forvente fartøjets snarlige ankomst — indsendte han til kongen et på tysk skrevet overslag over et sådant bådehus⁵). Der skulle efter dette overslag være tale om en overdækket havn, hvori kongens nye lystyacht og hoffets øvrige chalupper kunne opbevares på det tørre om vinteren og ligge i ly for regnvejr om sommeren. Der skulle endvidere indrettes værelser for chaluproerne og for en kommanderende officer. En kanal, der skulle lede fra søen ind til bådehuset, var projekteret med en længde på 46 alen og en bredde på 8 alen, på begge sider klædt med bolværk. Det overdækkede havnebassin skulle være 25 alen langt og 12 alen bredt, også dette indfattet af bolværk. Selve huset skulle have en længde på „12 Gebind“, som det hedder i Kriegers sprog, hvilket vil sige inddelt i 11 fag bindingsværk (med ialt 12 opretstående stolper), ialt 26 alen; bredden på gavlene, der vendte ud mod søen og ind mod land, var 24 alen. I beretningen tages der hensyn til, at der i materialer spares 8 alen mod kanalen, hvilket jo kun kan betyde, at der her var en portåbning med denne bredde. — Det meget udførlige overslag, der omfatter såvel murerarbejdet ved fundamenterne og udmuring af tavlene som tømrerarbejdet med angivelse af materialernes dimensioner samt redegørelse for mandskabets stuer, der skulle ligge til den ene side af havnebassinet, har muliggjort en rekonstruktion. Det her beskrevne

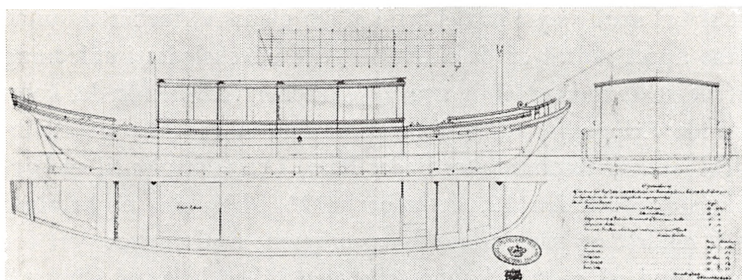

Fig. 3. Opmåling 1790 af Fr. IV's lystfartøj. Tegning i Marinens Kort- og billedsamling, Rigsarkivet.

hus kom nemlig ikke meget længere end til papiret; tømmermaterialet lå ganske vist tildannet på byggepladsen, og alt tydede på, at det nye kongelige fartøj snarest mulig skulle få sit eget hus. Så kom der kontraordre fra kongen.

Hvad der er sket, kan vi kun gisne om, når vi ser på det bådeskur, som Krieger i første omgang havde fået til opgave at bygge. Overslagets omhyggelige redegørelser for tømmeret og dets dimensioner har gjort det muligt for magister Harald Langberg at rekonstruere det først projekterede bådehus, der ses på vedføjede tegning (fig. 4). Det er en lav bindingsværksbygning, opført om et havnebassin; de tre mandskabsrum findes til den ene side, og på den anden side af bassinet er der en lille kajplads, netop stor nok til at rumme kongens skib, når det om vinteren skulle hales op på det tørre. I det ydre var huset såre beskedent med et tungt valmtag, skrånende ned mod alle fire sider, så der ved gavlen mod søen kun var plads for en lav portåbning; hver gang skibet skulle i hus, har man derfor måttet stryge sejlene og lægge masterne ned. Det må være dette sidste, der vakte kongens mishag. Midt på sommeren 1725 havde man foretaget de første krydstogter over Esrom Sø, og det kan ikke være andet, end at det nye skib med sin elegante rejsning og smukke sejlføring har fået Frederik IV til at juble af fryd. Han har da ønsket en finere hangar til yachten og navnlig krævet,

at skibet skulle styre mod havn i al sin glans. Vi mener at kunne læse noget sådant af de skrivelser, der udveksledes i anledning af de snart indtræffende nye dispositioner vedrørende det kommende Skipperhus. „Da kanalhuset næsten var færdigt afbundet,“ skriver tømrermester Peder Basse i en tilføjelse til sit bygningsregnskab den 12. december 1726, „blev det på befaling helt ændret og påny afbundet og omgjort, med en stor port for hver gavl, så at man kunne sejle med skibet helt ind i huset.“ Og J. C. Krieger⁶), der som vanligt ledsager sine håndværkeres regnskaber med knappe og koncise forklaringer, tilføjer: „Efter kongens allernådigste vilje skulle denne bygning have ligget omtrent 300 skridt fra denne plads. Men efter at det allernådigst havde behaget kongen, at husets placering foran den allé, hvor det nu findes, ikke blot var mere bekvem, men også ville gøre et godt prospekt, blev der beordret store porte, både for at skaffe en god udsigt over vandet, og for at lystyachten kunne sejle ud og ind med opretstående master.“ Da Thurah en lille snes år senere redigerede teksten til „Den danske Vitruvius“, var han inde på en beslægtet tankegang; han skriver om Skipperhuset bl. a.: „Og paa det at dette Huus . . . ikke skal betage noget af den frie Udsigt paa dette Sted til Søen, er foruden Huusets store Aabning mod Søen, hvor Skibet gaar ud og ind, lige saadan en stor Aabning mod Landsiden, hvorigennem, naar Fartøyet om Sommeren er udlagt, falder en meget fornøvelig Prospect. Om Vinteren blive begge store Aabninger med overmaade store Porte tillukte, hvortil man maae betiene sig af visse fornødne Machiner.“ Overensstemmelsen i tankegang og ordvalg er så stor, at man fristes til at tro, at Thurah har konfereret med den aldrende Krieger, inden han redigerede sin tekst færdig. – Kilderne til vor viden om Skipperhusets ældste historie er altså ganske enige om følgende punkter: 1) det ældste „kanalhus“ var en mere beskedne bygning, der skulle ligge omtrent 300 skridt fra det nuværende, formodentlig i nærheden af det sted, hvor senere i århundredet „Mines Lyst“ blev bygget⁷);

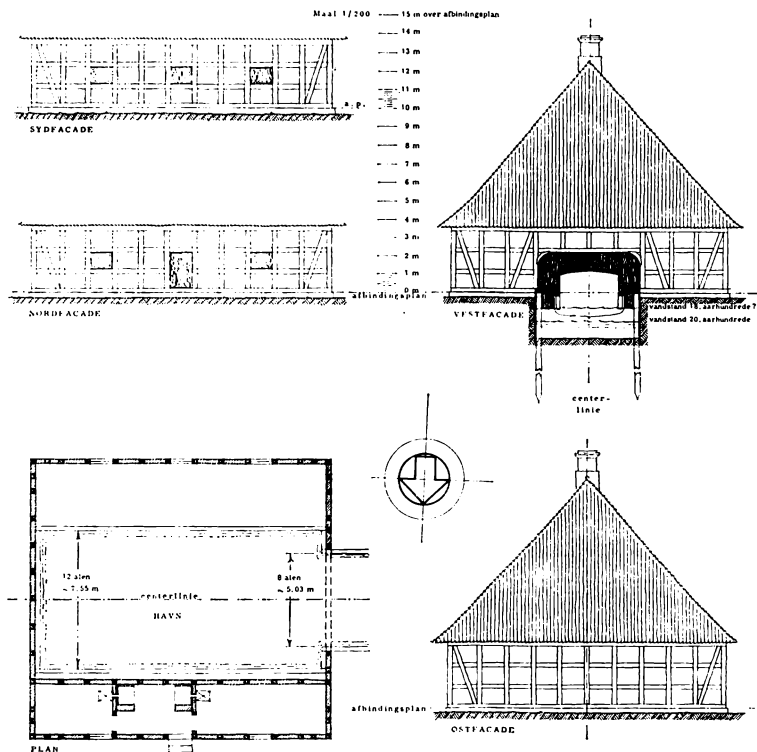

Fig. 4. Det først projekterede Skipperhus. Rekonstruktion af Harald Langberg.

2) ved kongens direkte indgriben bliver husets placering og udformning forandret: det skal lægges for enden af den sydlige hegnshallé (fra da af kaldet „Skipperalléen“), og det må indrettes således, at skibet gennem en stor portåbning i gavlen mod søen kan glide ind i sit hus med rejste master; og endelig som en følge heraf: 3) i gavlen mod land skal der indrettes en tilsvarende stor portåbning, som ingen praktisk betydning har, men som indføjes i bygningen, fordi kongen, når han kommer fra slottet, kan nyde det skønne „prospect“ af søens spejl set gennem to gabende portåbninger. De ændrede retningslinier for Skipperhusets opførelse medførte naturligt nogle ekstraregninger. Tømmer-

mesteren indsendte således regnskabet for portene samt for et bølgebryderanlæg ved kanalens udmunding i søen, og klejnsmeden Peter Stephensen i Asminderød gjorde 5. februar 1727 rede for, hvor mange hængsler, stabler, splitter, skruer, møtrikker, spigre og kramper, han havde anvendt ved portenes ophængning⁸). Men det for os vigtigste er vel den kendsgerning, at med den nye udformning var Skipperhuset fra et simpelt bådeskur blevet et fornemt led i det samlede slotskompleks og kræver både ved sit udseende og sin beliggenhed en større opmærksomhed, end det ellers ville have haft.

Det Skipperhus, som blev resultatet af disse ændringer, stod, såvidt det nu kan skønnes, færdigt i efteråret 1726. Man kan af det nuværende Skipperhus godt danne sig en forestilling om, hvordan det engang så ud (fig. 5—6); huset har endnu de samme ydre dimensioner, tagrejsningen er også den samme, men på alle andre områder er der sket forandringer. Af ydermurene er nu kun den nordre sidemur af ældre oprindelse, sydmuren er helt ombygget ved midten af forrige århundrede, og begge gavlene har mistet deres store porte (vistnok 1804, hvad der senere skal gøres rede for), ligesom rummene i det indre helt har ændret karakter. Skal vi danne os et indtryk af Skipperhuset fra 1725—26, må vi forbinde de iagttagelser, der kan gøres i dag, med de gamle regnskaber, men også med de ældre billeder. Det er så heldigt, at Nicolas-Henri Jardin, som 1771 skulle reparere bygningen, har ledsaget sin beretning over omkostningerne, med en tegning (fig. 7); denne ligger desværre ikke mere ved sagen og kendes kun ved affotografering. Vi ved derfor ikke, om tegningen skyldes Jardin; Harald Langberg mener, at den meget vel kan stamme fra 1750'erne, men hvorom alting er, gengiver den dog huset i dets ældste skikkelse og efterlader vistnok ingen afgørende tvivl om, hvordan Skipperhuset tog sig ud på Frederik IV's tid. Som man vil se, var grundplanen nogenlunde den samme, som først var udarbejdet. Havnebassinet, portåbningen mod søen og kanalen, mandskabsrummene på nord-

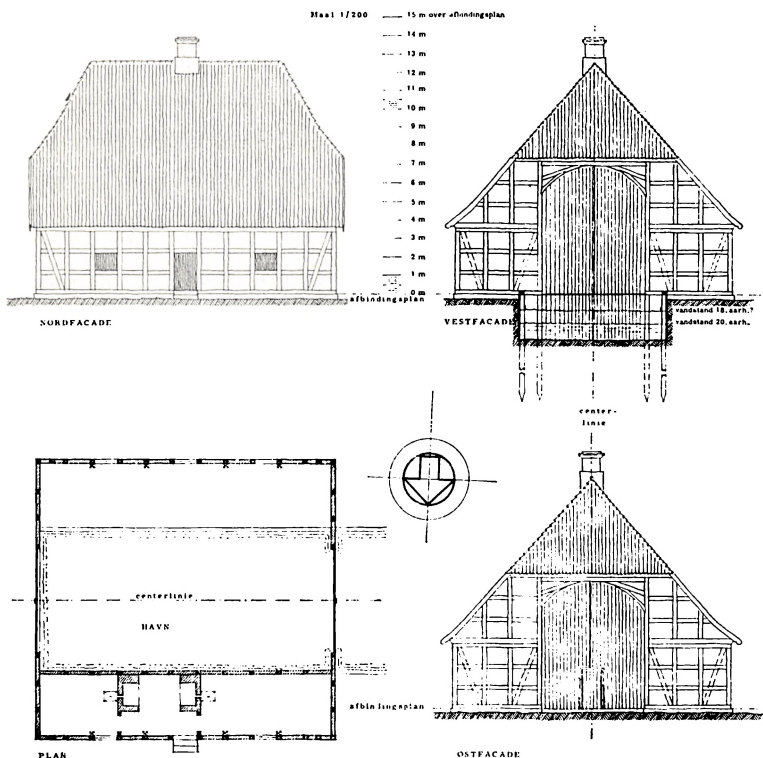

Fig. 5. Det fuldførte Skipperhus. Rekonstrueret af H. Langberg.

siden med de to skorstene til bilæggerovnene — alt er gengangere. Men bygningens rejsning var jo nu en anden; skibet, som skulle sejle direkte ind i bådehuset, havde stormast på omtrent 11 alens højde og krævede en fri porthøjde på 12 alen. Bygningen fik derfor gavle med halvvalm, portene fik samme vidde som kanalen, 8 alen, og de afsluttedes let bueformet („segment"-formet) foroven. Det først planlagte bådehus har været tænkt med loft, dannet af svære bjælker fra sidemur til sidemur. Nu blev der kun mulighed for sådan et loft over mandskabsrummene mod nord, og bygningen måtte holdes i balance ved en helt ny tagkonstruktion, der tillod båden at ligge i hi med stormasten

rejst. På sin vanlige, lidt tørre måde, udtrykker Thurah det sådan, at „en Liebhaber agter i Særdeleshed Tagværkets kunstige Forbinding“. Denne mærkelige tagkonstruktion ses tydeligt på Jardins tegning, og der er endda så meget tilbage af den i den endnu eksisterende bygning, at den uden besvær kan genfremstilles. Vi kan da forstå, at den opgave, Krieger var stillet overfor, var at bygge en slags hangar, som måtte savne støtte i vandretgående loftsbjælker, men som dog nok havde den fornødne stivhed. Dette var jo simpelt nok ved nordsiden, hvor det øst-vest-gående skillerum i forbindelse med de tre stuers lofter gav mulighed for at sætte en tagstol der. Men på den modsatte side af havnebassinet var forholdet anderledes. Her lå der i den oprindelige loftshøjde, fra gavl til gavl lige syd for begge porte, en svær vekselsbjælke, som ikke kunne understøttes af nogen bistolper, fordi lystyachten skulle kunne hales sidelæns op, når den om vinteren skulle ligge på det tørre. Man havde i stedet søgt at holde den i skak ved gennem et hængesværk at fastgøre den til tagstolen. Den var hægtet til en række lodrette stolper, der atter var fastgjort til hanebjælkerne, og disse var på deres side ved hængesøjler ophængt i tagryggen. Hele denne komplicerede konstruktion har man næppe fundet sikker nok, men har anbragt 4 par ekstraspær, fastgjort foroven i de øverste hængesøjler og forneden midt på sidemurenes bindingsværksstolper, hvor de senere (vistnok 1771) blev yderligere forstærket ved bistolper. Da dette store tagværk stod synligt indefra, kunne man i det spredte dagslys se spær og dragere fortone sig mod det mørke tag som et forunderligt netværk; Thurahs førnævnte bemærkning om, at en kender bør „agte Tagværkets kunstige Forbinding“, skal nok tages som en udsøgt kompliment.

Derfor er der i dag et stærkt udtalt ønske om at få Skipperhusets indre at se igen i den oprindelige skikkelse. Nu er det delt i to stokværk, og har været det siden 1804, mens den yderligere opdeling i mindre rum stammer fra 1860'erne. De tre rum ved den nordre flanke er jo fra 1720'erne og kan således

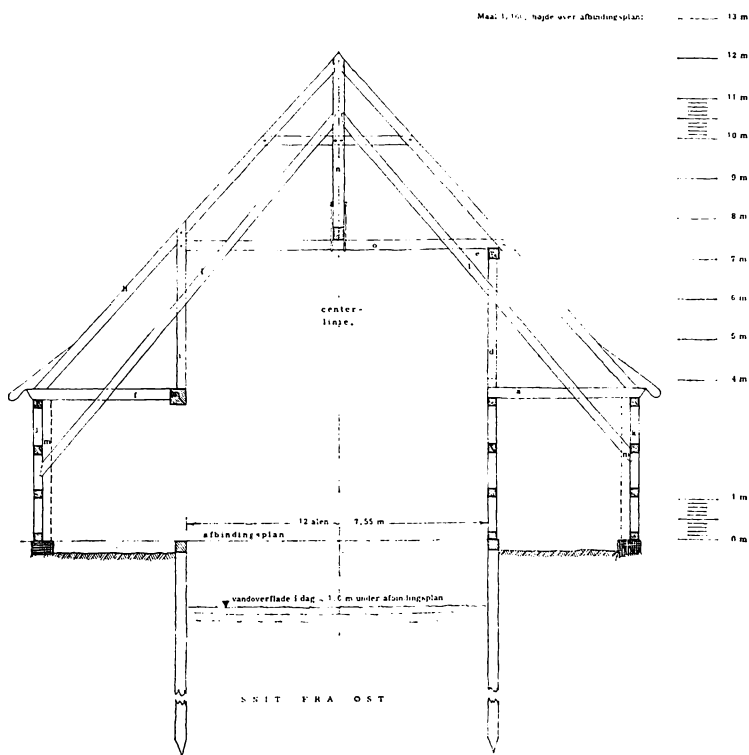

Fig. 6. Snit af Skipperhuset i dets oprindelige skikkelse.
Rekonstrueret af H. Langberg.

ikke fjernes, men den øvrige bygning måtte genfremstilles som een stor hal med åben tagstol. Hertil hører da også havnebasinet, hvis størrelse fremgår dels af regnskaberne, dels af Jardins tegning, og endelig har gravninger, foretaget fornylig af kgl. bygningsinspektør Thomas Havning, vist, at bolværket endnu findes under det nyere gulv. Til billedet af Skipperhuset i dets første skikkelse hører da tillige de store porte, hvis åbninger står gabende tomme på Jardins tegning, men som dog nævnes i de ekstra regninger, Krieger måtte fremlægge for kongen, udover kontrakten, i anledning af de ændrede planer. Der var på østsiden, mod land to store portfløje; mod søsiden har der været

fire, to svarende til de nysnævnte plus yderligere to, der kan tænkes at have været hægtet nedenunder som en slags bølgebrydere. Af Thurahs omtale kan man se, at portene blev taget ned om sommeren, og at de kun kunne hægtes på igen ved hjælp af særlige „machiner“. Vi kender ikke portenes beklædning, men hvis man genfremstiller dem med skråbeklædning, „flammerede“ som det hed i datidens håndværkersprog, rammer man næppe meget forkert: sådan var næsten altid portfløje formet i 18. århundrede, og sådan ses det da også på de største portfløje, man har at fremvise fra hin tid, nemlig de som findes ved Christiansborg ridebane.

Så er der endelig mandskabsrummene; de mange tværgående streger på Jardins tegning er ikke skillerum, men tværdragere. Den oprindelige rumfordeling, der holdt sig helt op til 1860'erne (med undtagelse af en tværvæg fra ombygningen 1804 i den vestlige stue), bestemmes af de to skorstene med bilæggerovnene. Der var da østligst en stue på tre fag bindingsværk for den vagthavende officer, dernæst mellem de to skorstene en forstue, der tillige tjente som køkken — også på tre fag, og endelig vestligst det større mandskabsrum, der var på fem fag, og hvori der var seks „faste standkøjer“ til ialt 12 mand, vistnok fordelt i to stokværk. Adgangen til denne beboelige del af Skipperhuset var gennem en dør i midtfaget; de to opholdsstuer havde hver et vindue, hvis placering ikke helt sikkert kendes, men som sandsynligst kan anbringes i fag nr. 3, regnet fra hver af gavlene; svarende til døren og disse to flankerende vinduer havde sydturen tre vinduer.

Skipperhuset skulle i tidens løb snart åbenbare, at det led af visse medfødte brist. Den anvendte konstruktion af tagværket var vistnok i sig selv god nok og gav bygningen den fornødne stivhed. Men man havde på andre punkter forregnet sig. Det tværgående skillerum, bag hvilket mandskabsrummene fandtes, hvilede direkte på bolværkets ene flanke; også denne konstruk-

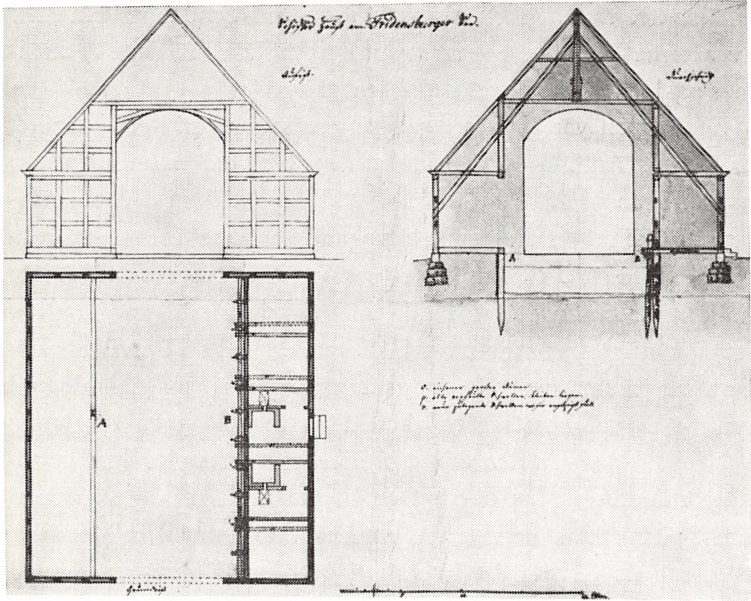

Fig. 7. Plan, opstalt og snit af Skipperhuset. Tegning vedlagt Jardins forslag til istandsættelse 1770. Tegningen er i øjeblikket forlagt og kendes kun fra et dårligt fotografi. I grundplanen markerer tværbjælkerne i mandskabsrummene på nordsiden ikke skillerum, men ældre (de punkterede?) og nyere murankre.

tion lod sig forsvare, da skillerummet, som var af bindingsværk, ikke repræsenterede nogen større vægt. Men til mandskabsrummene hørte også de to skorstene, og de vejede til. Bolværket gav sig under vægten, og da hele huset holdtes sammen af een stor sammenhængende konstruktion, blev det skæbnesvangert for helheden, når en af enkelthederne langsomt arbejdede sig ud af lod. Det skete første gang 1748, og en tømrer måtte afstive bolværket⁹), dog uden nævneværdigt held. Allerede 1751 var det galt igen¹⁰); skorstenene havde påny ved deres vægt tvunget bolværket og skillerummet ud af leje, og skorstenenes murværk havde slået revner. Under et fornyet arbejde med at afstive bolværket 1757, sank den underste del af skorstenene og var vel

helt styrtet sammen¹¹), siger murermester Schörning, om ikke overdelene var blevet indfanget af tagværket. Fra dette år stammer også vindfløjen over østgavlen (fig. 8).

Situationen var åbenbart ganske den samme en del år senere, da G. D. Anthon 1769 fremkom med et radikalt forslag om helt at nedbryde Skipperhuset og genopbygge det i dets oprindelige skikkelse¹²). Regeringen veg dog tilbage for omkostningerne og lod N. H. Jardin se på sagen. Han mente modsat sin kollega, at huset lod sig redde, idet tømmeret var godt, og der ingen synlige tegn var på nye skavanker. Anthon, hvis responsum på Jardins overvejelser man indhentede, fastholdt dog sit syn på Skipperhusets skrøbelighed og mente, at en reparation var for kostbar, da den alligevel ikke kunne standse husets fortsatte ruinerung. Man overlod da til Jardin at reparere Skipperhuset på Partikulærkammerets regning, „doch mit aller Menage“, tilføjede A. G. Moltke forsigtigt¹³). Derved blev det, og Jardins optimisme synes at have været berettiget med hensyn til bygningens fremtidige levedygtighed. Man forstærkede havnebassinets nordre bolværk, lagde fire nye tværankre under gulvet i mandskabsstuerne, lagde nyt fodstykke under den ydre nordmur, mens portstolperne, der synlig havde givet sig, fik svære bistolper; portfløjene mod vest var ubrugelige og måtte helt fornyes, og endelig blev skorstenene nymurede og en del af tavlene udhugget og erstattet med nye. Dette blev da den sidste store reparation af Skipperhuset, inden det i begyndelsen af næste århundrede blev omdannet til andet formål.

*

Så længe Skipperhuset lå alene nede ved søbredden, var der næppe vaklen med hensyn til navnet. I den ældste tid kunne det undertiden benævnes „Kanalhuset“ eller Skibshuset (i reglen på tysk „das Schiffhaus“). Men snart kom der naboer, og dermed blev der lagt en spire til fremtidig navneforvirring. 1748 byggede man ved siden af selve Skipperhuset, eller nærmest tæt

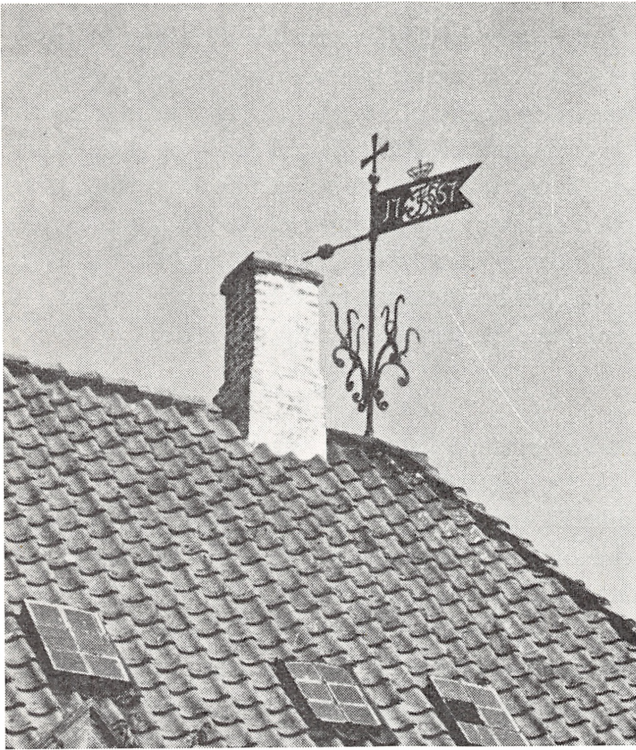

Fig. 8. Vindfløj over Skipperhusets østgavl.

sydvest derfor, et hus for de kongelige chalupper, der nu ikke mere kunne rummes i det større bådehus; chaluphuset ligger der endnu, blot omdannet til tørrehus for vaskeriet i 1860'erne, men med gammelt tagværk og toppet brolægning på gulvfladen i behold. Kort efter, i 1751, lod kongen opføre en bygning for kaptajn Mosmann, der havde overopsynet med alle hoffets fartøjer. Også det hus er der endnu; det ligger ved siden af chaluphuset, helt ud til søbredden og bebos den dag i dag af en helbefaren skipper. Huset er særlig mærkelig ved sin skæve grundplan, som man forgæves søger en forklaring på, og ved sit stejle, teglhængte mansardtag. Når man da i senere tider talte

om Skipperhuset, kunne der nok opstå tvivl om, hvilket hus man egentlig talte om. Efter som den bygning, der havde ubetinget førsteret til navnet, blev anvendt til noget andet, først til bådebyggeri og senere til vaskeri, talte man ganske naturligt om Bådebyggerhuset eller Vaskeribygningen – og dette sidste navn anvendes hyppigst i dag – mens det hus, der i sin tid byggedes til kaptajn Mosmann, og hvori der til stadighed boede en skipper, efterhånden som en selvfølge blev tituleret Skipperhuset. Her har vi dog kun brugt navnet om det store bådehus fra 1725, og sådan vil det også være på de følgende sider.

*

Lystsejladserne på Esrom Sø var indledt med glans af Frederik IV og fortsattes i stor stil langt ned i 18. århundrede. Partikulærkammerets bindstærke regnskabsbilag bringer i næsten endeløse rækker meget detaljerede oplysninger om både, bådefart og bådehuse i omtrent et halvt århundrede. Men da dronning Juliane Marie overtog Fredensborg 1770, skete der en forandring. Brevsagerne fra denne periode til dronningens død 1796 er knap så righoldige og mere tilfældigt bevaret. Vi ved derfor ikke ret meget om Skipperhusets skæbne i den tid, og af kildernes tavshed kunne man nok få den tanke, at lystsejladsen ikke blev drevet med samme iver som før. Man skal dog være varsom med forhastede slutninger. Søger man oplysninger i andenhåndsstof som f. eks. Beatus Dodts Fredensborgroman „Carl Hagens Ungdomserindringer“ fra 1858, har Juliane Marie dyrket sejlsporten lige så ihærdigt som sine kongelige forgængere. Men eet er i hvert fald sikkert: på hendes tid ofrede man Skipperhusets fornemste smykke, den kongelige lystyacht. I Marinens arkiv gemmes den tidligere omtalte tegning af et fornemt fartøj, som på grund af ælde og råddenskab blev ophugget 1790. Og denne tegning må gengive den under Frederik IV byggede skude. Det drejer sig i alle tilfælde om et skib, der har ligget i Skipperhuset; det passer nøje til beskrivelserne af båden fra 1725,

Fig. 9. Udsnit af S. H. Petersens stik 1820, kaldet „Grib Skov“. Billedet er dog ikke taget fra Gribskov, men fra Nødebo Holt og viser de tre „Skipperhuse“, nemlig det store bådehus fra 1725 til venstre, skipperboligen til højre og chaluphuset fra 1748 midt imellem. Foran det egentlige Skipperhus ses det lille bådehus fra tiden omkring ombygningen 1804. Jfr. fig. 1.

og vi har overhovedet ingen efterretninger om, at Frederik IV's skib har fået nogen efterfølger. Heller ikke den aldrende enke-dronning har sørget for at anskaffe et nyt skib, og Skipperhuset har nok ligget øde hen, til der i 1804 skete en afgørende ændring i dets udseende og anvendelse. Herom vides der nok et og andet; men tiåret 1804–14, der har grebet dybt ind i husets skæbne, er ligefuldt meget mangelfuldt oplyst.

Den 31. maj 1804 indsendte Rentekammeret en forestilling til kongen og redegjorde for, at Holmen i de kommende år måtte sætte al kraft ind på det store skibsbyggeri; der var derfor på Orlogsværftet et stærkt udtalt ønske om at lade en del af de mindre rofartøjer bygge uden for Holmen, og man havde således fået kig på Skipperhuset ved Esrom Sø som et passende

sted. Den 8. juni approberede kongen denne plan¹⁴), og Skipperhuset gled for en tid helt ud af hoffets besiddelse. Admiralitetet lovede for fremtiden at tage sig af kongens chalupper, der fortsat skulle have deres plads på dette sted.

Denne ændring af Skipperhusets funktioner havde i første omgang til følge, at den kørende trafik, som var nødvendig for det kommende bådebyggeri, også fik nem adgang til den nye arbejdsplads. Men Skipperalléen, som førte direkte hertil, lå dengang inden for slotsparkens område og dannede ligesom Udrideralléen øst for jernporten det søndre hegn for den kongelige have. Man måtte derfor flytte hegnet om til Skipperalléens nordre flanke og gøre vejen offentlig tilgængelig. De mange sommergæster, som fra nu af i stadig stigende tal søgte til den lille slotsby, havde lystsejlad og fiskeri som et højtelsket tidsfordriv og søgte hyppigt ad Skipperalléens knudrede brolægning ned til skipperens bolig for at leje et fartøj.

Det næste, der skete, var en fuldstændig ombygning af Frederik IV's bådehus. Det er dog her, de skrevne kilder lader os i stikken. Regnskaberne for ombygningen må findes i Holmens arkiv, men trods ihærdig søgen i dette omfattende og meget uoverskuelige arkiv er end ikke den mindste antydning af byggearbejder ved Fredensborg kommet for dagens lys. Indirekte kan man dog i hovedtræk slutte sig til, hvad der er sket. De store porte er forsvundet, og både øst- og vestgavlen blev omsat i bindingsværk, forsynet med vinduer. I det indre blev havnebassinet fyldt, der lagdes gulv i det store rum, og huset fik nu for første gang et virkeligt loft; muligvis har dette virket tilpas afstivende på bygningens konstruktion, så at man kunne fjerne de indre spær. I chaluproernes kammer blev køjerne revet ned, og materialet anvendtes her til et skillerum¹⁵).

Oberst D. A. von der Recke, som boede i ejendommen „Lille Wendorf“ i Fredensborg, og som var kendt for anlægget af Esrom kanal, havde overopsynet med bådebyggeriet i de 10 år, det var henlagt hertil, men den daglige ledelse var betroet Hol-

Fig. 10. Skipperhuset set fra øst. J. S. fot. 1960.

mens mestersvend Therkel Petersen. Han var 1799 kommet til Fredensborg for at holde tilsyn med de kongelige lystfartøjer og beholdt dette hverv, efter at han 1804 fik ledelsen af det nye bådebyggeri i Skipperhuset. Da denne virksomhed ved kgl. resolution af 5. august 1814 blev nedlagt¹⁶), beholdt han sin bolig – naturligvis den gamle skipperbolig fra 1751 helt ude ved søbredden¹⁷), og her levede han til sin død 1846. I den tid, han forestod bådebyggeriet, skal ialt 187 fartøjer være udgået fra Skipperhusets lille værft.

Mangelen på reelle oplysninger om husets skæbne i denne tid, lader os også i stikken, når det gælder spørgsmålet om de kongelige chaluppers skæbne. Men vi ved, at der foran vestgavlen af Skipperhuset var bygget et stråtækt skur. Det omtales 1850 som forfaldent¹⁸), og det kendes fra billeder fra begyndelsen af forrige århundrede (fig. 1 og 9). Det er da formodentlig bygget

1804 eller kort derefter, og det eksisterer endda endnu, blot har F. Meldahl i 1860'erne afskaffet stråtaget; endnu den dag i dag afgiver dette skur ly for kongens motorbåd.

I omtrent et halvt århundrede lå Skipperhuset ubenyttet hen. Man kunne tro, at ligesom hoffet i denne tid svigtede Fredensborg, havde alle regeringsmyndigheder glemt det gamle bådehus. Men der var andre, der ikke havde glemt. Netop første halvdel af 19. århundrede var en glanstid for den lille slotsby; kunstnere og skribenter slog sig – som ovenfor kort berørt – ned i ferietiden på dette sted¹⁹). Skuespillerfamilien Rosing havde ført an, og den talrige efterslægt, repræsenteret af navne som Wiehe og Schwartz, fulgte efter. Bournonville og Paludan-Müller var i mange år de førende åndspersonligheder, og vi lægger andre til: Frederik Høedt (Michael Wiehes trofaste ven) og skuespillerparret Anna og N. P. Nielsen. Holger Drachmann opsøgte i sin drengetid slægtninge i det nuværende Hotel Prinsen og beskrev senere de glade ungdomsår i romanen „En Overkomplet“. Af de fastboende sluttede familierne Recke og Dodt sig op om hovedstadens prominente landliggere. Asminderødprovstens datter Sofie Brøndsted har i „Oldemors Erindringer“ fastholdt mange minder fra denne tid, og de kan forøges med endnu flere. Mange af dem omtaler skovballerne ved „Thevandsbakken“ i Nødebo Holt som de meget yndede sommerfornøjelser, men også almindelige lystture til „Kongens Bøge“ i Gribskov hørte med. Michael Rosing var passioneret fisker og havde undertiden Knud Lyhne Rahbek med, men denne havde nok mere geni for at fodre fiskene end at fange dem, i al fald efter hans eget udsagn i hans erindringer, der hyppigt nævner opholdene i Fredensborg. Alle sejlturene havde deres udgangspunkt ved Skipperhuset, og adgangen hertil var den lange Skipperallé. „Vi mødes ved Skipperhuset,“ var nok det stående løsen for alle disse feriegæster, og Høedt har levendegjort stemningen blandt dem i et af sine digte.

Skal vi sluttelig vende tilbage til vort egentlige emne, det

Fig. 11. Skipperhuset set fra søen. Gavlen til venstre er det egentlige Skipperhus (tømret omsat 1862) med den høje skorsten, som Meldahl byggede 1866 i forbindelse med vaskeriet. Resterne af chaluphuset ses bag halvtaget i midten, og Skipperens bolig er til højre på billedet. J. S. fot. 1960.

gamle bådehus og dets skæbne i disse år, er der for så vidt ikke meget at melde; man gjorde jo egentlig ingenting ved det. Ved forfatningsskiftet 1849 måtte der tages stilling til de kongelige slottes fremtidige skæbne. Der skete da det i forbindelse med Fredensborg, at Skipperhuset ved reskript af 14. november 1850 overgik til civillisten²⁰), men det var også alt: selve huset skete der ikke noget ved, og først 1862–63 blev det underkastet en istandsættelse; det vigtigste ved denne var vestgavlens fuldstændige fornyelse. Få år efter, da F. Meldahl var blevet kgl. byg-

ningsinspektør, blev der også repareret på det mindre bådehus fra 1748 og på Skipperens bolig. Under dette opstod tanken om, at man skulle lægge et vaskeri for hoffet i det egentlige Skipperhus. Idéen kom fra overhofmarskal V. Oksholm og blev 1866-67 ført ud i livet af Meldahl. Ham skyldes da den nuværende ydre og indre skikkelse (fig. 10), der kom nye vinduer, syd-muren blev komplet fornyet i fuld mur, og helt nye skillerum sættes op i det indre, hvor det meste af tagetagen optoges af en tjenestemandsbolig. I forbindelse med vaskeriet kom der også en ny indretning til vandforsyning for slottet med udnyttelse af vand dels fra Esrom Sø, dels fra Mariekilden ved „Mines Lyst“.

Fornyelig er dette vaskeri nedlagt, og Frederik IV's Skipperhus går påny en uvis fremtid i møde. En plan om at føre huset tilbage til sin oprindelige skikkelse med den gamle tømmerkonstruktion frilagt og et nyt havnebassin udgravet, så at Skipperhuset atter engang kunne rumme kongens fartøjer, er foreløbig opgivet. Men huset er forfaldent og kan ikke fortsat ligge hen i sin nuværende forsømte forfatning. En nødtørfdig istandsættelse af den gamle bygning vil nok snarest blive virkeliggjort. Foreløbig er der dog kun tale om en konservering, men forestillingen om Frederik IV's bådehus med de vældige porte og den sindrige tagkonstruktion presser sig på. Det er en genskabning af det hus, vi venter på. Alt andet er blot billige lapperier.

NOTER OG HENVISNINGER

Ved overvejelserne om en istandsættelse af Skipperhuset ved Fredensborg og om en mulig tilbageføring af denne bygning til den ældste skikkelse har det været en nødvendig forudsætning, at de historiske og bygningstekniske problemer blev undersøgt så vidt, man kunne komme af sted dermed. Museumsinspektør, mag. art. Harald Langberg fra Det særlige Bygningssyn og undertegnede har i fællesskab arbejdet med sagen. H. L. har ganske særligt beskæftiget sig med bygningens konstruktion samt klarlagt forholdene vedrørende det tidligst projekterede Skipperhus og dets rekonstruktion, mens undertegnede mest har undersøgt de arkivmasser, hvori man kan vente at finde oplysninger. Da Skipperhusets skæbne for en stor del skal opspores i Partikulær-

kammerets talløse regnskabsbilag, er der naturligvis stadig mulighed for, at der kan findes mere, end der her er fremdraget. Desuden vil det fremgå af teksten, at man for årene 1804–14 trods flittig søgen endnu ikke har fundet frem til de rigtige arkivmasser. Alligevel håber jeg, at der er kommet så meget frem, at en skildring af bygningens historie i hovedtræk har været mulig.

- 1) Rigsarkivet. Søetaten XV, Holmens Chef 7: Register- og Tegnebøger 1725. Registerbog contra Materialforvalteren Anders Nielsen, fol. 825 a. – Her og på de mange følgende sider er opregnet mange af de forskellige ting, hvormed en sådan båd skulle udstyres.
- 2) Rigsarkivets registrant over Marinens tegninger.
- 3) Partikulærkammeret Nr. 87, Bilag til bygningsregnskaberne 1726; bilag 314: klejnsmedens sømregnskaber for 1723–25 (læggets 18. side).
- 4) (RA) Søetaten XV, Holmens chef: Udfærdigede sager. Ekvipagekontoret. 1725–27, Kopibøger fol. 12–13.
- 5) Partikulærk. nr. 87, bilag t. bygn.-rgsk. 1726, bilag nr. 431.
- 6) Partikulærk. nr. 87, bilag t. bygn.-rgsk. 1727, bilag nr. 529.
- 7) Seeger, Fredensborg (1937), s. 141 ff.
- 8) Partikulærk. etc. 1727, bilag 546.
- 9) Partikulærk. etc. 1748, bilag 217 og 222.
- 10) Partikulærk. etc. 1751, særligt læg uden fortløbende nummerering, betegnet: Königl. Ausgabe Ordres bey der Königl. Bau-Rechnung pro anno 1751. Nr. 10.
- 11) Partikulærk. etc. 1757, bilag 209.
- 12) Partikulærk. etc. 1771, Litra A:H.
- 13) Partikulærk. etc. 1771, bilag Litra H./L.A.A.
- 14) (RA) Rentekamrets danske resolutioner 1804 nr. 164.
- 15) Rentekammeret. Rev. rgsk. Slotsregnskaber: Fredensborg slots inventarie-regnskab 1806–11; heri læses s. 309 ang. Skipperhuset: „Disse faste Stand Köyer er ved Skipperhusets Forandring nedbrudt og de gamle Brædder anvendt til et Skillerum i samme Værelse.“ De fremhævede ord er de eneste i arkivalierne, som røber, at en forandring har fundet sted.
- 16) (RA) Søetatens kgl. resolutioner 1814–15, under 4. august 1814.
- 17) (RA) Indenrigsministeriet nr. 21. Offentlige arbejder. Bygnings- og have-sager: Fredensborg slot 1863; heri et læg om friboliger m. m.; brev fra Louise Petersen, dateret 5. marts 1863, bl. a. indeholdende en oversigt over brevsriverens fader, ovennævnte Therkel Petersens, data.
- 18) Indenrigsministeriet nr. 21 etc. Fredensborg slot 1865; heri et læg med ældre breve, bl. a. „Synsforretning paa Skipperhuset“ dat. 10. april 1850.
- 19) Jfr. min bog „Esrom Sø“ (1957) s. 72 med litteraturhenvi s. 78 ff.
- 20) Indenrigsministeriet nr. 21 etc. Fredensborg 1865: F. F. Friis' beregn. over udgifter til Skipperhusets istandsættelse 1862 nævner civillistens overtagelse af slottet 1850.

BERETNING

OM

SAMFUNDETS VIRKSOMHED 1958-59

Samfundets årlige udflugt fandt sted lørdag d. 12. september 1959. Den havde samlet meget stor tilslutning, idet over 200 deltagere havde meldt sig, fordelt i busser og adskillige privatbiler, hvilket kom til at stille store krav til chaufførernes færdighed ved passagen langs turens undertiden trange og bugtede veje. Turen gik først til Roskilde domkirke. Lektor, dr. phil. J. O. Arnhung gav en redegørelse for kirkens historie og arkitektur, hvorefter man i grupper blev vist rundt i domkirken og fik adskillige af dens detaljer forklaret. Selskabet kørte derefter til Gammel Lejre, som blev forevist af magister Voss, Nationalmuseet. Lejre har jo altid været stedet, hvor man har ment, at Rolf Krake og de øvrige gamle sagnkonger havde deres kongesæde. Der har dog i nogen tid i arkæologiske kredse hersket en del skepsis angående disse teorier, men nu har man ved en række undersøgelser ment at kunne konstatere, at der alligevel er nogen sandsynlighed for, at Lejre har været kongeby i fordums tid. Der findes desuden ved Gammel Lejre rester af en del meget anselige skibssætninger, som blev demonstreret af magister Voss.

Derfra kørte man ad den berømte allé til Ledreborg. I marmorgården foran slottet holdt museumsdirektør Jørgen Paulsen et inciterende foredrag om slottet og dets arkitektur. Foredragsholderen, der tidligere gennem et ugelangt studieophold havde gjort sig fortrolig med slottets enkeltheder, erklærede, at han ganske havde tabt sit hjerte til dette smukke sted. Det samme blev utvivlsomt tilfældet for udflugtens deltagere, efter at disse havde haft lejlighed til at gennemvandre slottets mange sale og rum og set slottets interiører og den pragtfulde malerisamling.

Under rundgangen redegjorde museumsinspektør Schepelern for slotskirkens arkitektur og inventar.

Formanden rettede en tak til foredragsholderne, til enkelensgrevinden samt til lensgreve og lensgrevinde Holstein-Ledreborg, der beredvilligt og med stor elskværdighed havde åbnet deres hjem for det store selskab.

Det havde været hensigten at indtage aftensmaden i Schweizerhytten i Herthadalen, men på grund af det store deltagerantal måtte dette opgives, hvorefter man tog til Lejre stationskro. Og så her var hjerterummet større end husrummet, og selskabet måtte spredes i flere lokaler. Man måtte derfor afstå fra at afholde den annoncerede generalforsamling, idet medlemmerne under munterhed gav bestyrelsen lov til at fortsætte provisorisk.

I regnskabsåret 1958-59 bestod bestyrelsen af følgende medlemmer:

Fhv. sognepræst Villads Christensen, København, tidl. Græsted,

forfatteren, redaktør Erland Gribsø, Frederiksværk,

sognefoged Hans Jensen Hansen, Ølstykke,

amtsskolekonsulent L. C. Jensen, Gilleleje (skriftudvalget),

museumsdirektør Knud Klem, Helsingør (formand, skriftudvalget),

sparekassefuldmægtig L. Larsen, Hillerød (kasserer),

gårdejer Morten Olsen, Tømmerup, Dyssekilde,

museumsdirektør, Jørgen Paulsen, Frederiksborg slot, (sekretær, skriftudvalget),

læge A. H. Riise, Hillerød,

lektor H. Ring, Helsingør (skriftudvalget),

kommunelærer J. Rosenkilde-Nielsen, Humlebæk,

borgmester Sigurd Schytz, Helsingør,

dr. phil. Jan Steenberg, Hillerød, og

forfatteren, fhv. overbibliotekar Anders Uhrskov, Hillerød.

Samtlige bestyrelsesmedlemmer tager gerne imod nye indmeldelser.

I regnskabsåret 1958-59 har samfundet modtaget følgende tilskud: staten 1175 kr., Frederiksborg Amtsfond 200 kr., Frederikssund kommune 100 kr., Helsingør 200 kr., Frederiksværk 100 kr., Hillerød 100 kr., Birkerød 100 kr., Hørsholm 50 kr., Gerlev-Draaby 50 kr., Asminderød-Grønholt 25 kr., Farum 50 kr., Tikøb 25 kr., Uvelse 10 kr., Nr. Herlev 25 kr., Græsted-Maarum 25 kr., Ølsted 30 kr., Stenløse-Veksø 30 kr., Helsingø-Valby 50 kr., Melby 20 kr., Kregme-Vinderød 50 kr., Slangerup landsogn 20 kr., Lynge-Uggeløse 25 kr., Søborg-Gilleleje 25 kr., Alsønderup 10 kr., Slagslunde-Ganløse 25 kr., Lillerød 50 kr., Ølstykke 25 kr., Kyndby-Krogstrup 25 kr. og Frederiksborg slotssogn 100 kr., Sparekassen for Frederikssund og Omegn 25 kr., Spare- og Laanekassen for Kronborg vestre Birk 50 kr., Frederiksborg Amts Spare- og Laanekasse 100 kr., Sparekassen for Helsingør og Omegn 100 kr., Sparekassen for Frederiksværk og Omegn 100 kr. Desuden har Carl Julius Petersens Hjælpefond bevilget 1000 kr., ligesom et medlem har ydet 10 kr.

Samfundet bringer alle bidragydere en varm tak for den støtte, der gennem bidragene er blevet dets virksomhed til del.

Opmærksomheden henledes på, at samfundets medlemmer for nedsat pris (10 kr. + porto) kan abonnere på det af „Dansk historisk Fællesforening“ udgivne tidsskrift „Fortid og Nutid“, der udkommer med ca. 8 ark årligt. Samfundets medlemmer kan ligeledes til favørpris (ved indsendelse af beløbet til postkonto 86264, Fortid og Nutid, Landsarkivet, Viborg, købe følgende af foreningen udgivne skrifter:

E. Kromann: Skriftens Historie i Danmark (4,50 kr., bogladepris 6,00 kr.).

Holger Hjelholt: Skriftprøver fra Tiden efter Reformationen (6,80 kr., bogladepris 8,50 kr.).

Helge Søgaard: Litteraturvejledninger for kulturhistoriske provinsmuseer (3,00 kr., bogladepris 4,50 kr.).

Endelig henledes opmærksomheden på, at samfundet tilbyder sine medlemmer at erhverve de udkomne hefter af „Danmarks Riges Breve“, omhandlende Frederiksborg og Holbæk amter

for ialt 3 kr., incl. porto. Styrelsen håber, at medlemmerne i stort tal benytter sig af dette favorable tilbud. Alle henvendelser herom sker til samfundets sekretær, museumsdirektør Jørgen Paulsen, Frederiksborg, Hillerød.

Derimod er den tidligere opnåede favørpris på Nationalmuseets årsskrift „Fra Nationalmuseets Arbejdsmark“ bortfaldet som følge af en nyordning af salget af Nationalmuseets publikationer.

For at billiggøre udsendelsen af årbogen har samfundets ekspedition de sidste år forsøgt at vedlægge et girokort og ikke benytte opkrævning. Erfaringerne har været så gode, at udsendelsen indtil videre vil ske på denne måde. Vi håber, at medlemmerne vil indbetale kontingentet hurtigt efter modtagelsen til postkonto nr. 63278.

Udmeldelse må – for at være gyldig – være sket skriftligt til sekretæren, museumsdirektør Jørgen Paulsen, Frederiksborg slot, Hillerød, inden årbogens udgivelse.

OVERSIGT OVER
REGNSKABET FOR TIDEN 1/10 1958-30/9 1959

	kr.	øre		kr.	øre
INDTÆGTER			UDGIFTER		
Kassebeholdning			Forsikring	114	16
pr. 1/10 1958 . . .	3.451	44	Trykning af årbog, honorar m. v.	6.989	23
Kontingent og salg af publikationer . .	7.720	51	Kontorartikler, porto .	105	80
Bidrag:			Møder og foredrag . .	527	81
staten	1.175	00	Dansk historisk Fællesforening . . .	80	67
amtet	200	00	Medlemsturen 12/9 1959	1.312	50
kommuner	1.345	00			
pengeinstitutioner .	375	00			
Carl Jul. Petersens Hjælpefond	1.000	00			
et medlem	10	00			
Medlemsturen 12/9 1959	1.109	00			
Renter	234	77	Kassebeholdning . .	7.490	55
	16.620	72		16.620	72

Samfundets medlemmer kan, så længe oplag haves, købe ældre årgange af årbogen til reduceret pris.

Årbøgerne for årene: 1911, 1912, 1913, 1914, 1921, 1922, 1927, 1929, 1930, 1932, 1934, 1935, 1936, 1941, 1944, 1945, 1946, 1947, 1948, 1949, 1951	2,00 kr.
Årbøgerne for 1952, 1953, 1954	5,00 kr.
Årbøgerne for 1955, 1956, 1957, 1958	8,00 kr.

Joachim Junge: Den nordsjællandske Landalmues Karakter, ved Hans Ellekilde (1915), 279 s.	6,00 kr.
Fra det gamle Helsingør (1925), 126 s. + XXVIII s., 10 ill.	5,00 kr.
Carl Christensen: Frederiksværk (1926), 192 s., 54 ill.	udsolgt
Fr. Weilbach: Fredensborg Slot (1928), 136 s., 77 ill.	6,00 kr.
Arnold Olsen: Nordsjællands Helligkilder (1919), 52 s. med 36 tegninger af Arnold Olsen	1,00 kr.
Arne Sundbo: Frederikssund og Købstaden Slangerups Historie I. Tiden til 1809 (1931), 416 s., 112 ill.	6,00 kr.
Samme: II Frederikssunds Historie 1810-70, (1937), 261 s., ill.	4,00 kr.
Bjørn Kornerup: Frederiksborg Statsskoles Historie (1933), 288 s., 44 ill.	3,00 kr.
Erland Gribsø: Frederiksborg Amts Kirkeklokker (særtryk af årbogen for 1934), 63 s.	1,00 kr.
Foredragene fra det 16. danske Hjemstavnstævne 1.-7. aug. 1938 (Årbog II for 1939), 194 s. + XVIII s., 26 ill.	3,00 kr.
C. M. Smidt: Nordsjællands middelalderlige Mindes- mærker (1939), 55 s., 22 ill.	1,00 kr.
Anders Uhrskov: Skildringer af Nordsjællands Kultur- historie. I. Fra Stavnsbaand til vore Dage	udsolgt
Samme: II. Handel, Haandværk, Fiskeri (1939), 176 s., 52 ill.	3,00 kr.
Samme: III. Fra Land og By (1940), 237 s. samt register	3,00 kr.

Hjemstavnsbog for Frederiksborg Amt (1943-44; årbog for 1942-43), 392 s., 118 ill.	6,00 kr.
Anders Uhrskov: Frederiksborg Amt i Litteraturen. En Bibliografi (1946), 123 s.	5,00 kr.
Jan Steenberg: Christian IV's Frederiksborg (1950), 190 s., 33 ill.	8,00 kr.
Bodil Høyer: Dagligt Liv paa en nordsjællandsk Bondegaard i Midten af forrige Aarhundrede (1955), 175 s., 17 ill.	7,00 kr.
A. P. Larsen: Naturfredning i Frederiksborg Amt (1958) 155 s., ill.	10,00 kr.
Henning Henningsen: St. Olai Kirke, Helsingør, historie og beskrivelse, 212 s., rigt ill.	10,00 kr.

De øvrige af samfundet udgivne skrifter er alle udsolgte. Med undtagelse af årene 1929 og 1939 er der for de år, i hvilket sær-
bøger er udsendt, ikke udgivet nogen almindelig årbog.

INDHOLDSFORTEGNELSE

P. Chr. Nielsen: Nordskovens kæmpege	3
Vilh. Lorenzen: Erik af Pommerns byanlæg	37
H. D. Schepelern: Branden i Hillerød den 17. april 1716	58
Jan Steenberg: Skipperhuset	71
Beretning om Samfundets virksomhed 1958-59	94

BILLEDFORTEGNELSE

L. Gurlitt, 1000 aarig Eeg ved Jægerspris, 1840-42	7
Kongeegen. Efter blyantstegning af Victor Hansen 1867	7
Kongeegen efter A. Schovelin, 1881-91	11
Kongeegen. Johs. Helms fot. 1923	12
Kongeegen. Efter Ingeborg Frederiksens tegning 1955	15
Nordskoven ved Jægerspris. Efter P. C. Skovgaards maleri	17
L. Gurlitt, 1000 aarig Eeg ved Jægerspris, 1840-42	17
Ludvig Messman: Tusindaarig Eeg, Nordskoven ved Jægerspris	19
Storkeegen. Efter blyantstegning af Victor Hansen 1867	19
Storkeegen efter A. Schovelin 1881-91	20
Storkeegen. Eug. Warming fot. 1898	21
Storkeegen. Johs. Helms fot. 1923	22
Storkeegen. H. Barner fot. 1948	23
Storkeegen. Efter Ingeborg Frederiksens tegning 1959	25
L. Wollse: En tusindaarig Eeg i Nordskoven ved Jægerspris. Tegnet 1861	27
Snoegen. Efter blyantstegning af Victor Hansen 1867	27
Snoegen. Eug. Warming fot. 1898	28
Snoegen. Johs. Helms fot. 1923	30
Snoegen. Efter Ingeborg Frederiksens tegning 1958	32
Plan over Landscrona ca. 1580	41
Helsingør ved 1670. Efter Resen	47
Maribo ved 1670. Efter Resen	51
Udsnit af bykort over Hillerød, tegnet af stykjunker F. L. C. Schmidten 1818	65
Esrom Sø og Skipperhusene ved Fredensborg. Tegning 1821 af P. F. A. Hammerich	71
Frederik IV's lystfartøj på Esrom Sø	73
Opmåling 1790 af Fr. IV's lystfartøj	75
Det først projekterede Skipperhus	77
Det fuldførte Skipperhus	79
Snit af Skipperhuset i dets oprindelige skikkelse	81
Plan, opstalt og snit af Skipperhuset, 1770	83
Vindfløj over Skipperhusets østgavl	85
Udsnit af S. H. Petersens stik 1820, kaldet „Grib Skov“	87
Skipperhuset set fra øst. J. S. fot. 1960	89
Skipperhuset set fra søen. J. S. fot 1960	91

Redaktionen af årbogen

er sket under medvirken af museumsinspektør Povl Eller, Frederiksborg.

DENNE ÅRBOG FOR 1960
ER UDGIVET PÅ
FREDERIKSBORG AMTS HISTORISKE SAMFUNDS VEGNE
AF *L. C. JENSEN, KNUD KLEM, H. RING*
OG *JØRGEN PAULSEN*